

Alföldy Gábor

HAJÓS GÉZA (1942–2019)

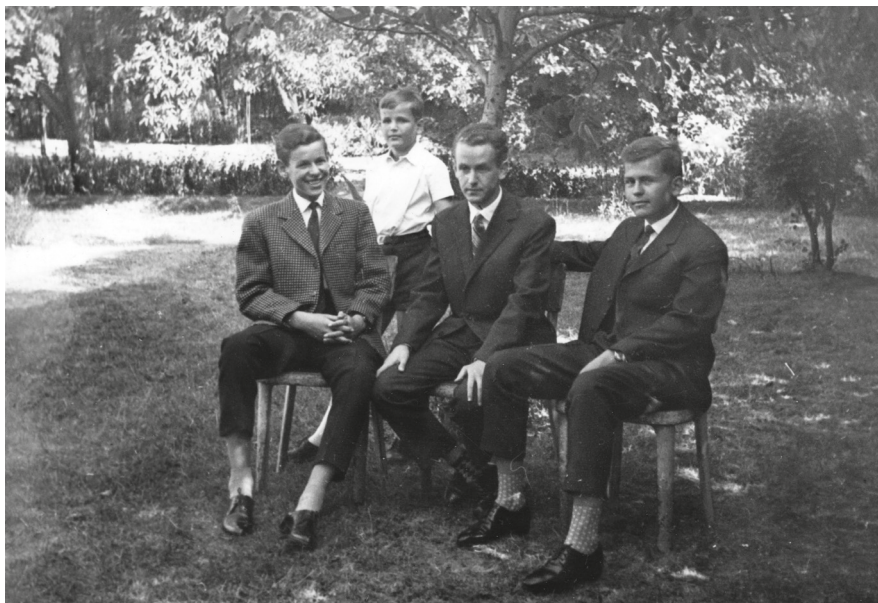
ZÁDOR ANNA SZELLEMÉBEN AUSZTRIÁBAN: A KÖZÉPKORI PLASZTIKÁKTÓL
A TÖRTÉNETI KERTEKIG

A CSALÁDI HÁTTÉR ÉS AZ INDULÁS

2022-ben lett volna 80 éves (ifj.) Hajós Géza művészettörténész; Budapesten született 1942. szeptember 14-én.¹ Apai felmenőit eredetileg Hamburgnak hívták, dédapja, Hamburg Mór jómódú haszonbérli volt a Borsod megyei Forrón. Gyermekével együtt 1881-ben keresztelkedett ki, s ekkor magyarosította nevét. A gazdaság hasznából taníttatta gyermekeit, így a nagypapa, dr. Hajós Géza jogot végezhetett, s előbb ügyész, majd táblabíró lett, végül ügyvédként kellett praktizálnia (a vézskorszakot a budai ferences kórházban bújtatva élte túl). Clark Nellyt, Clark Ádám unokáját vette feleségül. Erről így írt a művészettörténész unoka: „Clark Ádámra családunk mindig nagyon büszke volt. Biedermeier portréja oltárképként függött lakásunkban a Lánchidat és az Alagutat ábrázoló régi rézkarccal együtt. Apám elevenen tartotta a Clark-emlékeket. Nagybátyámnál is volt a falon két nagy, ovális arckép Clark Ádámról és feleségéről, Áldassy Máriáról; a hídepítő ős látszóvét, néhány személyes tárgyát sokáig őrizte családunk. Nagyanyám, Clark Nelly mesélte mindig, hogy ők gyerekkorukban Kisterenyén, Clark Simon patikus nagybátyjuk házában még angolul beszéltek. Az, hogy Clark Ádám skót származású volt, persze még egzotikus színekkel is gazdagította gyerekkori álmodozásaimat.”²

¹ Az életrajz megírása az NKFI OTKA FK 139241 számú pályázata keretében valósult meg. Ehelyütt mondok köszönetet mindazoknak, akiktől Hajós Géza életrajzána megírásához segítséget kaptam; elsősorban Beatrix Hajósnak, Eva Bergernek, Hajós Ádámnak, Galavics Gézának, Karl Schütznek és Zsilinszky Lászlónak. Az életrajz legfőbb forrásai: az általam Hajós Gézával 2004 augusztusában készített interjú (BTK Művészettörténeti Intézet Adattára; továbbiakban: Alföldy 2004.). Egy 2004 júliusában keltezett, öt gépelt oldal terjedelmű önéletrajzát ő maga adta át papíron, ennek címe: *Autobiographie von Univ. Doz. Dr. Géza Hajós*. Ezt követően, fia ösztönzésére, „családi használatra”, elsősorban unokái számára elkezdte megírni személyes hangú, részletes önéletrajzát (*Erinnerungen aus meinen Leben*), amelyből jelenlegi ismereteink szerint két fejezet készült el. A gyerekkoráról szóló fejezetet 2012–2013 telén írta: Géza Hajós: *Erinnerungen aus meiner Kindheit in Ungarn 1942–1956*. Gépirat. 2013. 4 oldal. Az ezt követő fél évszázadról tervezett második résznek (*Géza Hajós, 50 Jahre in Österreich [Geschichte eines Migranten 1965–2015]*) úgy tűnik, csak első része készült el: *Einladung nach Österreich – und die ersten 21 Jahre mit kleinen Erfolgen und grossen Schwierigkeiten (1965–1986)*. Gépirat. Digitális formában Hajós Géza unokatestvére, dr. Zsilinszky László bocsátotta rendelkezésemre. Ezeket az életrajzokat, illetve az interjú magnófelvételét elhelyeztem a BTK Művészettörténeti Intézet Adattárában. A fiatalkorára vonatkozó adatok forrása egyrészt öccse, dr. Hajós Ádám személyes közlése (2022) és a fenti interjú (Alföldy 2004. i. m.), rövid önéletrajz (Hajós 2004. i. m.) és önéletrajz-fejezet (Hajós 2013. i. m.).

² Hajós Géza: A könyv születéséről – személyes hangon. *A Széchenyi-Lánchíd és Clark Ádám*. Szerk. Gáll

1. Hajós Géza (középen ül) öccseivel a Kelemen László utcai kertben, 1960 körül

Még emlékezett a dúsgazdag, lornyont viselő Áldássy-nagybácsira, Józsefre is, aki azonban amikor 1945-ben megtudta, hogy mesés vagyonát államosították, öngyilkos lett. Hajós Géza apja (szintén Géza) banktisztviselő, anyja zalaegerszegi, részben kismemesi származású Zsilinszky Mária volt, akinek kitüntetéses érettségije után apja nem engedte, hogy gyógyszerészetet tanulhasson. Zsilinszky-ágon lengyel, cseh és osztrák ősök sorakoznak a családfán, köztük az egyik anyai ükapa Wenzel Prohaska cseh kertész volt, akinek hazánkba költözött leszármazottai Pacséryra magyarosítottak. „Eine sehr bunte Abstammung (mit wenig ungarischem Blut)” – írta Hajós Géza önéletrajzában.³ A házaspárnak négy fia született, közülük Géza (Ferenc) volt a legidősebb. 1945-ig a Budapest II. kerületi Fazekas utca 20. sz. házban laktak. Az ostromot a Zsilinszky-nagyszülők házában (I. kerület, Fő utca 71.) pincéjében vésztették át. Nem sokkal a háború után a pasaréti Hadapród (ma Kelemen László) utca 7. sz. kertés ház egyik emeleti lakásába költöztek, ahol Hajós Géza több mint két évtizeden át lakott. Mint legidősebb fiúnak, 12-13 éves korától saját szoba (az egykori cselédszoba) jutott. A Pénzügyi Központban, majd a Magyar Nemzeti Bank osztályvezetőjeként dolgozó apa munkáját és mindennapi életét is a pontosság jellemezte, s ezt fiaiba is belenevelte. A fiúk az ötvenes években is vallásos nevelést kaptak, a pasaréti plébánia közösségébe tartoztak, ministráltak is. Géza 14 éves koráig pap akart lenni. A szülők a megváltozott társadalmi körülmények ellenére mindent megtettek a fiúk boldogulásáért; ideális nevelésre törekedtek, amelybe a tehetség kibontakoztatása és a sport

Imre, Holló Szilvia Andrea. Budapest, 1999. 8.

³ Hajós Géza önéletrajzában (Hajós 2013. i. m.).

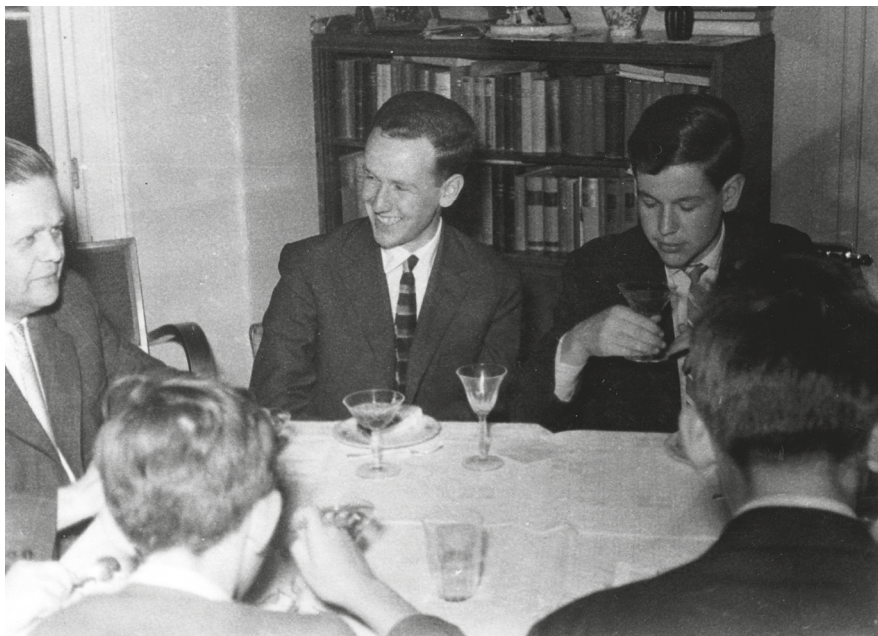

2. A Hajós-fivérek, jobbfelől Géza

is beletartozott (Géza ez utóbbit nem kultiválta). Apai nagybátyjuk – Géza keresztapja – Hajós György (1912–1972) is papnak készült, de négy év teológia után végül zseniális, világhírű matematikus, akadémikus, matematikus-nemzedékek mentora lett. Öccse, Géza családjával szoros kapcsolatot ápolt, s őket is rendszeresen segítette; Géza mintaképként tekintett rá. Géza eleinte részt vett a kertben folyó indiánosdiban vagy az akkor még jóformán autóforgalom nélküli Kelemen László utcán való futballozásban, de később mindig a szobájában olvasott. Osztálytársaitól a „tudós” becenevet kapta, mivel az iskolában is kitűnt műveltségével. Különösen a történelem és az irodalom érdekelte, de kiválóan rajzolt is. A pasaréti Fenyves utcai általános iskolába járt. Mivel szeptemberben született, évvesztés lett volna, de próbavizsgával már a hatodik évének betöltése előtt megengedték, hogy elkezdje tanulmányait. Később a Rákóczi Gimnáziumban tanult tovább, kitűnő eredménnyel. Az osztályból egyedül ő nem volt KISZ-tag. Tudományos érdeklődését a gimnáziumi évek vége felé Rozványiné Tombor Ilona, az Országos Műemléki Felügyelőség könyvtárosa és Csapodi Csaba, az MTA Kézirattárának vezetője támogatták, és nyitották tovább a műemlékvédelem irányában, illetve ők vezették be a kutatás módszertanába is. Élete végéig hálás maradt nekik.⁴

„Már az érettségi előtt is érdekelt a történelem és a régészet” – írta visszaemlékezésében. „A nyári szünetben a sportolás helyett a Műemlékvédelmi Hivatal könyvtárában olvastam könyveket (Rozványi Ilona könyvtáros segítségével) és a budapesti

⁴ Hajós 2004. i. m. 1.

3. Családi ünnepség 1962 körül. (Ifj.) Hajós Géza (középen) fivéréivel és édesapjukkal

Tudományos Akadémia Kézirattárában Csapodi Csaba igazgató segítségével 14–15. századi illuminált kódexeket tanulmányozhattam, beleértve a Corvinákat, amelyeket akkor még a kezembe foghattam!”⁵ Amikor 1960-ban a középiskolások számára egy országos történelmi versenyt írtak ki Magyarország felszabadítása 15. évfordulója alkalmából, az ő segítségükkel írta meg „A magyar műemlékvédelem 15 éve” című tanulmányát, amellyel történelemből második helyezést ért el az Országos Középiskolai Tanulmányi Versenyen, így automatikusan felvételt nyert az ELTE Történelem és Művészettörténet Szakára.

Egyetemi tanulmányai során Zádor Anna volt rá a legnagyobb hatással, tőle kapott életre szóló szakmai és emberi segítséget. Egyetemi tanulmányait is eminens módon végezte, egyedül marxizmusból volt négyese. Zádor Anna volt szakdolgozatának is a konzulense, amelyet a pécsi székesegyház középkori építéstörténetéről írta. Bírálói: Dercsényi Dezső és Entz Géza is pozitívan értékelték.⁶ Minthogy Hajós jól beszélt nyelveket, egyetemi éve alatt, 1961 és 1964 között nyaranként külföldi társasu-

⁵ Hajós 2015. i. m. 1.

⁶ Hajós Géza: *Adatok a pécsi románkori székesegyház építéstörténetéhez*. Szakdolgozat, ELTE Művészettörténeti Intézet Könyvtára, 189. sz. Már ausztriai tartózkodása idején jelent meg: Hajós Géza: A pécsi románkori székesegyház „népoltára” – története, ikonográfiája, jelentősége. *Művészettörténeti Értesítő*, 15. 1966. 185–193.; valamint Géza Hajós: Die Erneuerung und der Neubau der mittelalterlichen Kathedrale von Pécs (Fünfkirchen) im 18. und 19. Jahrhundert (aus der Geschichte der Denkmalpflege). *ÖZKD*, 21. 1967. 179–185.

takat szervezett és vezetett (Németországba, Ausztriába és Törökországba), valamint külföldi csoportokat vezetett tolmácként a Balaton körül.⁷

Végzés után egy Szabolcs megyei általános iskolában ajánlottak fel neki történelemtanári állást, de azt nem fogadta el. Helyette apja és nagybátyja segítségével az Országos Levéltárban kapott állást havi négyszáz forintos (jelképes) fizetéssel.

PÁLYAKEZDÉS MEGHÍVÁSRA: MŰEMLÉKEK VASKALAPON INNEN, VASFÜGGÖNYÖN TÚL

Walter Frodl, a Max Dvořák által az Osztrák Szövetségi Műemléki Hivatal mellett 1907-ben létrehozott Művészettörténeti Intézet (*Institut für österreichische Kunstforschung*) igazgatója, a bécsi Műegyetem Művészettörténeti és Műemléki Tanszékének professzora 1964 októberében részt vett az MTA építészettörténeti és műemlékvédelmi konferenciáján.⁸ Ekkor említette a magyar kollégáknak, hogy az egykori Monarchia utódállamaival jó viszony megteremtésére törekedve fiatal szakembereket keres az Intézetben végzendő műemléki topográfiai munkához, kétéves munkalehetőséggel. Dercsényi Dezső Sallay Mariannát ajánlotta, aki azonban már állásban volt akkor az OMF-nél, így nem mehetett. Zádor Anna az akkor frissen végzett, németül kiválóan beszélő Hajóst ajánlotta, akinek nem volt szakmai állása. A meghívás – Hajós számára váratlanul – 1965 júniusában érkezett meg, postán. Az időközben a *Bundesdenkmalamt* elnökévé kinevezett Frodl intézkedésére az osztrák Oktatásügyi Minisztérium kétéves ösztöndíjáról értesítette. Hajós azonban először nem nagyon örült a lehetőségnek, mert úgy tűnt, hogy a meghívást inkább kezelték az enyhülő Kádár-rendszer felé tett kultúrpolitikai gesztusként, mintsem az ottani hivatal számára gyümölcsöző szakmai megbízásként,⁹ de elfogadta a lehetőséget, ami egyúttal egy hazai pályakezdő művészettörténész számára álomnak tűnő 2600 schillinges fizetéssel járt. A hivatalos munka-meghívás ellenére az akadémikus nagybácsi segítségére volt szükség ahhoz, hogy Hajós megkaphassa a kiutazáshoz és a kint tartózkodáshoz szükséges engedélyt.

1965 nyarán előbb egy ösztöndíjjal Poitiers-ba mehetett néhány hétre a *Centre d'études supérieures de la civilisation médiévale*-ba, ahol középkori templomokat tanulmányozhatott hasonló érdeklődésű, más országokból jött diákokkal közösen, René Crozet vezetésével. Ősszel költözött ki Bécsbe, és november 3-án kezdte el ott a munkát, hivatalos alkalmazottként. Hajós így emlékezett vissza az első munkahelyi élményére: „1965. november 3-tól a Szövetségi Műemlékvédelmi Hivatalban – teljesen magamra hagyva – nem egy fiatalos közösséget, hanem egy idősebb emberekből álló, meglehetősen furcsa csoportot találtam. Az 1908-ban született Frodl három funkciót töltött be: nemcsak a Hivatal elnöke, hanem az Osztrák Művészetkutató Intézet veze-

⁷ Hajós 2015. i. m.

⁸ A bécsi professzor ekkor elhangzott hozzászólása meg is jelent magyar fordításban: Walter Frodl: Hozzászólás az épületek helyreállításának elméletéhez. *Műemlékvédelem*, 9. 1965. 85–87.

⁹ Alföldy 2004. i. m. 249. Frodl „nyitászáról” hazánk felé: Dercsényi Dezső: Walter Frodl 75 éves. *Magyar Műemlékvédelem*, 9. 1984. 463–465.

tője is volt, és végül a Bécsi Műszaki Egyetem rendes professzora is. Az intézet mindennapi munkája során valójában alig lehetett látni őt.¹⁰ Alig egy hónappal bécsi munkája megkezdése után, 1965. december 5-én hazautazott Budapestre, hogy elvegye diákkori szerelmét, akivel Strebersdorfban, egy többségében ázsiai diákok által bérelt lakás egyik kis szobájában húzták meg magukat. A két év letelte után elváltak; Géza az Intézetnél maradt. Már bécsi tartózkodásának első éveiben rendszeresen adott hírt magyar publikációkról, recenzeált magyar kiadványokat osztrák művészeti és műemlékvédelmi folyóiratokban (például Gerevich László, Gerő László, Radocsay Dénes, Csapodi Csaba és Klára, Zádor Anna, Szabó Júlia köteteit, a *Magyar művészet 1890-1919* kézikönyvet). E tekintetben fontos missziót teljesített, hiszen magyar nyelvű művekről adott információkat az elszigeteltség időszakában a német nyelvű olvasóknak. Diplomadolgozatának kivonata magyarul (ittthon) és németül (Ausztriában) is megjelent.

Bár Hajóst akkoriban még elsősorban a középkor emlékei foglalkoztatták, Frodl professzor mégis Bécs III. kerülete barokk templomainak történeti feldolgozását osztotta rá. „A meghívásban Frodl számára a gesztus volt a fontos, nem pedig az, hogy az illetőt mi érdekli, mit és hogyan fog csinálni.”¹¹ Mégis nagy élményt jelentett Hajós számára a levéltári kutatás, elsősorban a szalézianusok levéltárában. A rend kolostoráról szóló tanulmánya volt az első, saját bécsi kutatásain alapuló publikációja 1968-ban.¹² A topográfiai inventarizációs és levéltári kutatómunka döntő hatást gyakorolt rá: ekkor alakult ki különös érdeklődése a korszak, különösen a 18. század második fele iránt, amely a későbbiekben is megmaradt. A III. kerület templomairól szóló kötet végül 1974-ben jelent meg, s ez lett Hajós első önálló könyve.¹³

Hajós szándéka az volt, hogy addig marad Bécsben, ameddig annyi pénz össze nem tud gyűjteni, amennyiből Budapesten lakást tud vásárolni.¹⁴ 1968 augusztusára hosszabb szabadságot kért, hogy Bejrútban az ottani Sacré Cœur rend apácájaként élő nagynénjét meglátogathassa. Ez az út – amely Hajósnak élete egyik legemlékezetesebb élményét jelentette – Frodlnak utólag meglehetősen kellemetlenséget okozott, mert mint kiderült, a megengedhetőnél hosszabb távollétet engedélyezett.¹⁵ Ausztriai tartózkodási engedélyét 1969-től évente meg kellett hosszabbítania. E különös időszakra így emlékezett: „A középkor volt továbbra is a kedvenc érdeklődési területem. Frodl professzor nem látta bennem az ÖKT¹⁶ iránt elvárt energikus tüzet, és az általam publikált tanulmányok nem sokat számítottak nála, bár a művészeti topográfiai munka

¹⁰ Hajós 2015. i. m. 2.

¹¹ Interjú 2004.

¹² Géza Hajós: Beiträge zur Baugeschichte des Salesianerinnenklosters in Wien. *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte*, 21/1. 1968, 216–231.

¹³ Géza Hajós: *Die Kunstdenkmäler Wiens – Die Kirchen des III. Bezirks. Österreichische Kunsttopographie* 41, Wien 1974. Ugyanabban az éven jelent meg egy másik topográfiai munkája is: Géza Hajós: *Dehio Handbuch: Kärnten*. Wien, 1974.

¹⁴ Hajós Ádám közlése.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Österreichische Kunsttopographie

4. Hajós Géza Trixivel és gyermekeikkel: Evával és Simonnal az 1980-as évek elején

tapasztalataiból fakadtak. Így 1969 elején hivatalosan alá kellett írnom a felmondáso-
mat a *Bundesdenkmalamt*nál (Frodl professzor nem beszélt velem erről), és ezután
hat évig csak tiszteletbeli alkalmazott lettem, unalmas évi adóbevallással. Fogalmam
sem volt, hogy ez mit jelent. Hála Istennek, Reichart asszony, a személyzeti referens
javasolta, hogy a nyugdíjjáruélékot havonta fizessem (viszonylag olcsón) ez alatt a hat
év alatt! 1970-ben Frodl meglepő módon lemondott a BDA elnöki tisztségéről, és
csak a Bécsi Műszaki Egyetem professzori tisztségét töltötte be.”

Ezek az évek sem teltek azonban tétlenül: „1969-ben úgy döntöttem, hogy Bécs-
ben írok egy disszertációt, hogy megerősítsem az immár bizonytalan ausztriai léte-
met. Dr. Frodl ezt nagyon jónak találta, és elküldött Demus professzorhoz. Akkoriban
még nem ismertem nagyon jól Pächt professzort, bár Zádor Anna még Budapesten
adott hozzá ajánlólevelet. [...] Azt sem tudtam, hogy Frodl professzor és Demus pro-
fesszor közeli barátok. [...] Demus tehát bizonyára tisztában volt azzal, hogy mekkora
csalódást okoztam a BDA-nak. Ezért Demus 1969-ben azt mondta nekem: »Hajós
úr, attól tartok, hogy előbb a középfokú vizsgát kell letennie.« Először nem értettem,
hogy ez milyen hihetetlen megaláztatás számomra és a budapesti egyetem számára
is [...]. De később jó képet vágtam hozzá, mert tudtam, hogy tiszteletbeli alkalma-
zottként bármikor indoklás nélkül elbocsáthatnak. Demus ekkor fogadta el – az igen
nehéz köztes vizsgát feltéve – a disszertációm témáját: »A pécsi székesegyház román
kori szobrászatának stilisztikai vonatkozásai«. Tartalmilag soha nem segített nekem.
Pächt mint második témavezető egészen más volt: szabadidőmben gyakran jártam
az Intézetben, és egy este Pächt felajánlotta, hogy átnézhetem az íróasztalán lévő

gazdag fotógyűjteményét, amely Európa-szerte készült román ornamentikájú fotókat tartalmazott. Később gyakran átkoztam magam, hogy nem Pächthez mentem, hanem Demushoz! A disszertációmmal párhuzamosan folytatódott az ÖKT számára végzett munka. Bécs III. kerületi templomai után a következő cél a III., IV. és V. kerület világi épületeiről szóló kötet volt. Annak ellenére, hogy állásomban mintegy »lefokoztak«, a Frodl-ház továbbra is kvázi családtagként tekintett rám. Részt vehettem az intézeti kirándulásokon, Frodl professzor december 16-i születésnapján, a húsvéti ünnepeken Eichgrabenben stb. stb. Úgy éreztem, hogy Frodl professzor felesége az igazi őrangyalom.¹⁷ Eva Frodl-Kraft (Viktor Kraft filozófus lánya, művészettörténész, Frodl távozása után a Művészetkutatási Intézet vezetője) tanította meg németül „szépen, világosan és logikusan fogalmazni”.¹⁸ Frodlék megtisztelő és barátságos meghívásai során azonban szakmai beszélgetésekre – amilyenek Zádor Annával természetesként voltak – sosem került sor.¹⁹

Csaknem tíz év ausztriai tartózkodás, évről-évre való hosszabbítgatás után felszólították, hogy jöjjön haza, és a Belügyminisztériummal egyeztessen külföldi tartózkodásáról. Közben 1973-ban másodszer is megnősült: a Beneš-dekrétumok miatt Ausztriába került szudétánémet szülőktől származó Beatrix Pangerl (Beatrix Hajós, 1945-) művészettörténészt vette el, aki életre szóló társa lett a barokk művészet és a kerttörténet kutatásában is. Házasságára tekintettel Hajós megkapta az osztrák állampolgárságot, s ekként 1975 januárjától immár köztisztviselőként dolgozhatott tovább. Klagenfurtban, Trixi családjánál született 1974-ben Eva lányuk, majd 1976-ban Simon fiuk is, aki nevét Clark Ádám fia után (vagyis a hídepítő ükapa által fia keresztapjának felkért báró Sina Simon után) kapta. 1975-ben költöztek Bécs III. kerületébe, az egykori Esterházy-kert maradványára (és a benne épült II. világháborús Flackturmra) néző dannebergplatzi szecessziós bérház 2. emeleti lakásába, amely Hajós élete végéig otthonuk lett.²⁰ Apja 1975-ben itt látogathatta meg először – és utoljára: akkor, ott halt meg szívinfarktusban.²¹ Hajós Gézát honvágy gyötörte, mivel másfél évtizeden át nem utazhatott haza. Gyakran elutazott egy, a magyar határhoz közeli hegyre, ahonnan átnézhetett szülőhazájára. Csak azt követően jöhetett Magyarországra látogatóba, hogy az akkori magyar előírásoknak megfelelően lemondott a magyar állampolgárságáról. 1979. szeptember 17-én bocsátották el a Magyar Népköztársaság kötelékéből.²²

Hajós második, Schönbrunnról szóló, önállóan írt könyve 1978-ban látott napvilágot a bécsi-hamburgi Zsolnay Kiadónál; ezt 1979-ben követte a bécsi Theresianum (az egykori Favorita-kastély) épületéről szóló, Erich Schöss-szel közösen írt kötet.²³

¹⁷ Ennek elkészítése során Erika Doberer és Herbert Bacher is személyes segítséget nyújtottak Hajósnak. Hajós 2004. i. m., 2.

¹⁸ Hajós 2004. i. m. 2.

¹⁹ Hajós 2015. i. m.

²⁰ Korábban, 1966–1967-es bécsi tanulmányai idején Dávid Ferenc is abban a lakásban lakott. Dávid Ferenc szóbeli közlése, 2003.

²¹ Hajós 2013. i. m.

²² A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának Elbocsátási Okirata, NET 878/1979, Á-155/1979, V25132.

²³ Géza Hajós: *Schönbrunn*. Wien, 1976. (Wiener Geschichtsbücher, 18.); Uő: *Kunsthistorische Betrachtungen*.

A 70-as években Renate Wagner-Rieger hatására, a professzornő mellett az „első vonalban” vett részt a historizmus-vitában, és kezdett foglalkozni a historizmus emlékeinek tudományos kutatásával is, pozitívan (és nemcsak pozitivistá módon) szemlélve e korszak alkotásait. Ezzel eléggé egyedül állt az Intézet munkatársai között. Egy bécsi kiállítás kapcsán 1978-ban írt alapvető áttekintő tanulmányában a klasszicizmus és a historizmus egylényegűségét mutatta ki úgy, hogy e két stílusfogalom létkérdését („korszak vagy szemlélet?”) filozófia-, esztétika- és tudománytörténeti megközelítésben tárgyalta, s az akkori ausztriai fogalomhasználatot alapos forráselemzéssel, finoman helyre tette.²⁴ Megállapításai a fogalomhasználat kapcsolatban ma is (házánkban is) megfontolásra érdemesek. Írásának jelentőségét, hatását jelzi, hogy Zádor Anna (aki maga is két külön stílusorszakként tekintett a két tárgyalt „izmusra”) beválogatta az általa szerkesztett historizmus-kötetbe.²⁵ Sinkó Katalin korszak-áttekintésének alapköveként tekintett e tanulmányra a jóval később megjelent 19. századi kézikönyv bevezetőjében: „A 19. századi stílusokkal kapcsolatos terminológiákat tekintve a szemléleti fordulat fontos alakítója volt Hajós Géza 1978-ban megjelent tanulmánya. Újszerűsége főként tudománytörténeti felfogásából eredt. Hajós szinte elsőként tekintette át a régióban a 19. századi stílusfogalmak megszületésének, illetve 19. századi használatuknak a történetét.”²⁶ Hajósnak ez az érdeklődése és szemlélete a Császárváros III., IV. és V. kerületének profán épületeit bemutató, 1980-ban megjelent topográfiában is érvényesült. Társzerzőjével, Eckart Vancsával ellentétben, viszont Renate Wagner-Riegerhez hasonlóan a *Gründerzeit* lakóépület-állományát és városszerkezeti sajátosságait is jelentős értéknek tekintette.²⁷ „Nehéz metodikai kérdés volt ez, mert szétfeszítette a topográfia kereteit, mivel több száz olyan emlék jött hozzá, amivel addig nem számoltak. Mintegy nyolcvan százalékos növekedést okozott ezeknek az épületeknek a figyelembe vétele.”²⁸ Hajós később is ezt az értékrendet képviselte több osztrák tartomány műemléki topográfia-, illetve Dehio-kötet fő- vagy társszerzőjeként is.²⁹

Zádor Annának nemcsak a bécsi munkalehetőségért volt hálás Hajós: vallotta, hogy neki köszönheti holisztikus szakmai szemléletét is, amely erősen különbözött az akkoriban Demus és Frodl nevével fémjelzett bécsi iskolától, amely – mint Hajós később kiemelte – visszalépést jelentett Max Dvořák szemléletéhez, műemlék-

tung zur Favorita. In: Erich Schlöss – Géza Hajós: *Das Theresiaunum*. Wien, 1979. 58–79.

²⁴ Géza Hajós: Klassizismus und Historismus – Epochen oder Gesinnungen? *ÖZKD*, 31. 1978. 98–109.

²⁵ E szövege magyar fordításban – a historizmus-kötet hányatott előlétele miatt – végül csak tizenöt évvel később jelenhetett meg: Hajós Géza: *Klasszicizmus és historizmus – korszak vagy szemlélet?* [Szántó Tamás fordítása] *A historizmus művészete Magyarországon*. Szerk. Zádor Anna. Budapest, 1993. 21–30.

²⁶ Sinkó Katalin: Bevezetés [A 19. század művészete a magyar művészettörténet-írásban és a korszakolás]. *A magyar művészet a 19. században: építészet és iparművészet*. Szerk. Sisa József. Budapest, 2013. 20–31. Hajós munkájáról: 26–27., az idézet helye: 26.

²⁷ Géza Hajós – Eckart Vancsa: *Die Kunstdenkmäler Wiens – Die Profanbauten des III., IV. und V. Bezirks*. Wien, 1980. (Österreichische Kunsttopographie, 24.)

²⁸ Hajós interjú 2004.

²⁹ Például: *Dehio Handbuch Steiermark*. Wien, 1981.

értelmezéséhez képest.³⁰ A 70-es években Hajós Ausztriában egyedül képviselte azt az itthonról magával vitt közelítésmódot, amely egy-egy műemléket nemcsak faltól falig szemlél és ír le, hanem elmélyült kutatásra alapozva, művészettörténeti, földrajzi és szociális kontextusában vizsgálja és értelmezi.³¹ Érdemes ennek kapcsán összevetni Hajós Zádor-képét Galavics Géza visszaemlékezésével. Kétségtelen, hogy az akkori egyetemi oktatógárdából leginkább éppen a „Mama” bizonyította fogékonyságát – pályája elején, az 1920-as, 1930-as években, majd idős korában, 1972 után – az építészet-képzőművészet tengelytől távolabbi területek, elsősorban a kerttörténet iránt, elgondolkodtató, hogy a Hajósnál két évvel idősebb Galavics másképp emlékezett a 60-as évekből a tanszéki oktatógárda beállítottságára, beleértve Zádort is: „De a művészettörténeti narratíva mégis inkább magának a stílustörténetnek a keretei közt maradt, s kevés figyelem jutott a művészeti alkotásokkal azonos időben, a kultúra más terein zajló történéseknek, az azokban fellelhető rokonjelenségeknek, s még inkább a rokontudományokban ezekkel foglalkozó kortárs értelmezéseknek. Hasonlóképpen az azokból esetleg a művészettörténet számára is hasznosítható párhuzamoknak, más szóval az interdiszciplinaritás kínálta lehetőségeknek. Ennek gyökere minden bizonnyal ott keresendő, hogy ők maguk még az 1930-as években és a háború előtt végeztek művészettörténeti tanulmányaikat, s akkor erre a művészettörténeti oktatásban még nem volt különösebb igény. Ezért nem volt ez része a mi művészettörténeti képzésünknek sem. Ha a művészeti alkotásokat, mint társadalmi jelenségeket is értelmezni szerettük volna, akkor erre irányuló nézőpontjainkat a másik egyetemi szakunkon, például a történelem vagy magyar szakon próbáltuk megtalálni. De az is igaz, hogy errefelé a Művészettörténeti Tanszéken nem nagyon terelgettek bennünket.”³² A „Zádor-hatást” Galavicsnak egy másik megjegyzése segíthet jobban megérteni: „Zádor Anna, a legendás professzornő nagy hatással volt ránk, nem pusztán előadásainak tényanyagával, módszertanával – azzal is persze –, hanem mert személyiségén keresztül megismertük a művészettörténettel való foglalkozás ethosát is. Hogy milyen komolysággal, odaadással, figyelemmel és érzékenységgel kell művelni ezt a szakmát. Mindenki úgy érezte, személyre szabottan figyel rá, s nemcsak az egyetemi tanulmányok idején, de évtizedekkel azután is.”³³ Hajós is folyamatosan tartotta a kapcsolatot Zádorral, s lehet, hogy inkább privát beszélgetéseik során tárult fel az a holisztikus, integratív szemlélet, amelyre Hajós oly szívesen és sokszor emlékezett vissza.

1974-től Hajós az itthonról hozott művészetfilozófiai ismeretek birtokában kezdett intenzíven foglalkozni a műemlékvédelem történetével, valamint elméleti és metodikai kérdéseivel is. A 80-as évektől Hubert Christian Ehalttal közösen társadalmi,

³⁰ Géza Hajós: Die „Heimatschutz-Bewegung” und Max Dvorák: Das erste Denkmalschutz-Gesetz in der Republik Österreich. In: Uó: *Historische Gärten in Österreich: ohne zeitgemäße Denkmalpflege?* Wien, [2018.] 19–23. Korábban erről: Géza Hajós: Max Dvorák Gedanken über die Gartenkunst. *ÖZKD*, 39. 1986. 215–222.

³¹ Erről ő maga vallott részletesen. Alföldy 2004. i. m.

³² Galavics Géza: *Egyetemeim. Enigma*, 28. 2017. No 107. 45.

³³ Uo. 50.

művelődéstörténeti és ökológiai szempontból is foglalkozott a historizmus jelenségeivel.³⁴ Munkáit a *Bundesdenkmalamt*nál sokan szkeptikusan fogadták, sőt, egyesek kifejezetten rossz szemmel nézték, és sok harcot kellett megvívnia emiatt. Ahogy 2004-ben elmondta (és önéletrajzában is megemlékezett erről) főként emiatt és „bevándorolt” voltakán is köszönhetően 1983-ban, amikor az Osztrák Művészetkutató Intézet átalakult a *Bundesdenkmalamt* Műemlékkutatási Osztályává, nem őt nevezték ki annak vezetőjévé, hanem éppen korábbi szerzőtársát, a szemléletével „beágyazottabb” Eckart Vancsát, akivel korábban éles metodikai és fogalmi vitákat folytatott a bécsi topográfiai munkájuk kapcsán.³⁵ Hajósnak ez mind szakmai, mind erkölcsi, mind anyagi szempontból jelentős veszteséget jelentett, amit később is nagyon sérelmezett.³⁶

A TÖRTÉNETI KERTEK ÜGYE MINT HIVATÁS

Hajós érdeklődése az 1980-as évek közepe táján irányult a kerttörténet, illetve a történeti kertek műemléki védelme, helyreállítása felé. Amint 2004-ben elmondta, a 18. század művészetében, amelyet két évtizedes topográfiai kutatómunkája során rendkívül megkedvelt, kulcsfontosságúnak érezte a kertművészet szerepét: „számomra a 18. század a legfontosabb és a legérdekesebb kor (máig is az, és nem a 19. század), s a 18. század elmélyedtebb kutatása révén nyilvánvaló, hogy az angolkert axiális és központi feladat volt a 18. században, mondhatni, a legfontosabb, mert ott minden művészet összejött, és az új természetfogalom és minden más benne volt” – fogalmazott 2004-ben adott interjújában. De talán az is befolyásolhatta Hajós érdeklődését, hogy Zádor Anna figyelme is – négy évtizeddel e témában pályája kezdetén írt művei után, Nikolaus Pevsner 1972-ben történt amerikai konferencia-felkérésének köszönhetően – a 70-es évektől ismét komolyan a kertek felé fordult.

1986 tavaszán éppen az egyik legkorábbi ausztriai tájkert, Neuwaldegg történetéről írt tanulmányán dolgozott,³⁷ amikor a *Bundesdenkmalamt* akkori elnöke, Gerhard Sailer egy potsdami konferencián vett részt, s lenyűgözték az ottani történeti kertek, köztük a frissen, szakszerűen és látványosan helyreállított Klein-Glienicke. Ennek alapján megfogalmazódott benne, hogy ezt a szakterületet az osztrák műemléki hivatalban is önálló lábra kell állítani.³⁸ Tette ezt annak ellenére, hogy 1964-ben az Osztrák Alkotmánybíróság kimondta, hogy a kertekre nem terjedhet ki a műemléki

³⁴ Géza Hajós: Heimatschutz und Umweltschutz. *Zwischen Natur und Kultur*. Hrsg. Hubert Christian Ehalt. Wien, 1985. 397–412.

³⁵ Ld. az előző jegyzetet. Hajós még külföldi származására is gyanakodott e döntés hátterében. Hajós 2004. i. m. 2.

³⁶ Például 2004-ben adott interjújában, ahol kifejtette, hogy az osztrák fizetési kvóta nagy mértékben függ attól, hogy valaki beosztottjaként hány diplomás dolgozik. Ilyenek híján szinte a legalsó fizetési kategóriában maradt.

³⁷ Neuwaldegg – der älteste Garten „nach englischer Art” in Österreich. *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte*, 39. 1986. 109–144.

³⁸ Hajós 2004. i. m., 3.

Géza Hajós

5. Hajós Géza első nagysikerű könyve (1989)

védelem.³⁹ Úgy gondolta, célszerű volna, hogy a történeti kertekkel önálló referens foglalkozzon a *Bundesdenkmalamt* kebelében. Egy kollégától ezt hallva Hajós maga jelentkezett Sailernél, hogy szívesen vállalná ezt a nagy kihívást jelentő feladatot. Az elnök elfogadta az akkor már kertkutatással intenzíven foglalkozó Hajós ajánlkozását – talán kárpótlásként is az elmaradt osztályvezetői kinevezésért, ami nem őrajta, mint akkor frissen kinevezett vezetőn múlt, mint inkább a pozitivista szellemű Ernst Bacheren, a Hivatal művészettörténész *Generalkonservator*án. (Mint ekkor kiderült, Bacher időközben maga is megbánta korábbi döntését.)⁴⁰

1986. július 1-én kezdte meg működését a Történeti Kertek Ügyosztálya (*Referat für Historische Gartenanlagen*), amely Sailer elnök személyes felügyelete alá tartozott, szervezetileg meghatározatlan módon. Csak 1995-től alakult hivatalosan – továbbra is egyszemélyes – osztállyá (*Abteilung*). Mint 2004-ben adott interjújában Hajós kérdésemre kifejtette: egyrészt persze jó lett volna, ha megoszthatta volna a munkát, másrészt viszont nagyon élvezte a szabadságot és szellemi önállóságot a munkaidő beosztásában és a feladatok meghatározásában, döntéshozatalban egyaránt:

³⁹ Erről a problémáról: Géza Hajós: Das „Parkerkenntnis“ des Verfassungsgerichtshofes (1964) aus kunsthistorischer Sicht. *ÖZKD*, 45. 1991. 196–202.

⁴⁰ Hajós 2004. i. m.

„Engem 86-tól máig teljesen hagytak, hogy azt csináljak, amit akarok, mert meg voltak győződve arról, hogy ez egy kis terület, itt nem fogok felkavarni semmit. Ez csak egy kis »zöld ágacska« – nem gondolták volna, hogy majd fává fog nőni.” Így az osztrák hivatalos kert-műemlékvédelem lényegében Hajós Géza egyszemélyes vállalkozása volt (hasonlóan ahhoz, ahogy nálunk a kertépítész Örsi Károly korábban, a 60-as évektől éppen a 80-as évek elejéig egymagában – később munkatársaival közösen – képviselte a szakterületet az OMF-nél hasonló munkakörben). Hajós örömmel fogott saját feladatának kidolgozásába és végrehajtásába.⁴¹ A következő évtizedek alatt számos olyan eredményt tudott elérni, amely személyes kitartása és lobbitevékenysége nélkül nem valósulhatott volna meg. Nyugdíjba vonulása előtt, 2004-ben így emlékezett meg erről: „Ezzel új perspektíva nyílt meg az életemben, amelyet 18 éve a legintenzívebben e [témának] szentelhettem. Boldog és gyümölcsöző idők következtek...”⁴² A hivatal vezetői, Sailer és Bacher aktívan támogatták munkáját.

Ekkori eredményei között kell megemlíteni a kert-műemlékvédelem metodikájának kidolgozását, amelynek alapköve az ún. *Parkpflege*werk Németországban már régebb óta bevált műfajának bevezetése volt Ausztriában.⁴³ Hajós működése alatt, a hivatal anyagi támogatásával csaknem százötven ilyen dokumentáció készülhetett! Hajós tehát magát a módszert és az egyszerre tudományos és gyakorlati, mérnöki szemléletet (vagyis a történeti kutatáson, részletekbe menő analízisen és az értékek azonosításán alapuló koncepcióalkotást) honosította meg. Megbízóként számos (részben magyar emigráns) ausztriai szakembert – főként tájépítészeket – képezett ki és vont be ebbe a nagy feladatba, majd később az újabb generációk különféle végzettségű képviselőit is sikeresen foglalkoztatta. A sokszor monografikus alaposságú, nagyrészt publikálatlanul maradt dokumentációknak a hivatal mellett a tulajdonosok is nagy hasznát vették, de számos publikáció is született, s a kerttörténeti feldolgozásokat később Eva Berger a monumentális, 1780 helyszínt bemutató,

⁴¹ Beszámolója néhány év után erről a munkáról: Zur Lage der Gartenforschung und Gartendenkmalpflege in Österreich, ein kurzer Bericht. *Die Gartenkunst*, 1, 1989, 1. 157–166.; *Gartenkunst und Gartendenkmalpflege. Gärten zwischen Kunst und Natur* (Denkmalpflege in Niederösterreich, Bd. 5.) Wien, 1989. 5–11.

⁴² Uo.

⁴³ Hajós munkájához gyakorlati segítséget adhatott a nyugatnémet kert-műemlékvédelem akkor megjelent nagy kézikönyve: *Gartendenkmalpflege: Grundlagen der Erhaltung historischer Gärten und Grünanlagen*. Hrsg. Dieter Hannebo. Stuttgart, 1985., amely azonban még nem egységes szerkezetben ismerteti a *Parkpflege*werk műfaját. A *Parkpflege*werk műfajával először a Hajósnak is számos munkát végzett tájépítészről, Bódi Ferenctől hallottam még az egyetemen 1996-ban tartott vendégelőadásán, de Hajós ismertetett meg e művek felépítésével, logikájával, és számos példát tanulmányozhattam az ő irodájában. Ennek is köszönhető, hogy a nálunk 2013 óta kodifikált kerttörténeti tudományos dokumentáció műfaját a Nagy-Britanniában megismert *conservation plan* (illetve *conservation management plan*) és a *Parkpflege*werk formai elemeit és logikáját összegyűrva dolgoztam ki és kezdtem itthon alkalmazni a 2000-es évek elején. Ehhez Peter Goodchild és az English Heritage szakemberei mellett főként Hajóstól kaptam alapvető segítséget.

háromkötetes ausztriai kert-topográfiaja számára is hasznosíthatta.⁴⁴

Konkrét helyreállítások kezdeményezőjeként, lobbistájaként, szakmai segítőként szintén nagyon fontos eredményeket ért el, többek közt Kismarton (Eisenstadt), Schönbrunn, Schloss Hof, vagy a bécsi Belvedere kertrekonstrukciója kapcsán. E projektek legtöbbször a 2000 utáni években valósulhatott meg, több, egymást erősítő tényezőnek, de nem utolsósorban Hajós szakmai eltökéltségének köszönhetően, elveinek érvényesítésével – nem egyszer heves viták árán. A legnagyobb port kétségtelenül a világörökségi helyszíneként nyilvántartott schönbrunni kertben a partert határoló – és Wilhelm Beyer és művésztszársainak egyedülálló értékű szoborsorozatát takaró, az évszázadok alatt túlnőtt és sokszor pótolta – sövényfalak kivágása és újraültetése verte fel, amelyben a kastély- és parkkezelő szervezetek vitájának keretében, a sajtót maga mellé állítva sikerült érvényt szerezni szakmailag megalapozott koncepciójának.⁴⁵ A szakmai berkek meggyőzése érdekében Schönbrunn kertjének történetéről és helyreállításáról Hajós terjedelmes tematikus folyóirat-számot állított össze a *Bundesdenkmalamt* kiadásában megjelenő *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege* számára.⁴⁶ Ebben Alois Riegl érték kategóriái alapján érvelt a régi, de arányait veszített sövény régiség-értékét és a „növekvő műemlék” védelmének szempontjait, valamint az általa eltakart szobroknak és a kastély előtti parter eredeti arányrendszerének művészi értékét mérlegre téve. Mindehhez még a Bécsben is „hazai pályás” Lukácstól is igénybe vette a kertek esztétikai sajátosságait taglaló eszmefuttatását,⁴⁷ s így az egész ügyet a filozófia-, mentalitás- illetve kerttörténet kontextusába ágyazta, hogy rámutasson az építészeti és a természetközeli gondolkodás bipolaritására, amely napjaink „fától a kertig” attitűdjét jellemzi – Schönbrunn barokk kertjét viszont nem. Hajós végül megnyerte a csatát a régi, „agyonfoltozott” sövényfalat a természetvédelem vagy épp a „gewachsenes Denkmal” oldaláról védőkkel szemben.⁴⁸

2004-ben kérdésemre kifejtette véleményét a kertrekonstrukciókról: „A rekonstrukció minden esetben újra és újra megvizsgálandó kérdés. Rekonstrukció csak ott és akkor lehetséges, ha az nem egy későbbi állapot (például egy 1850 és 1900 körüli tudatos változtatás) elpusztítását jelenti. Rekonstrukciót lehet ott is csinálni, ahol a későbbi változtatás nem képviselt nagy értéket – mint például a Belvedere vagy a schönbrunni »Am Keller« nevű kamarakert hímzéses parterje esetében. Míg a növényzet rekonstruálása egy természetes dolog, addig a szobrok és az épületek esetében nagyon kell vigyázni, ott ezt nem szabad alkalmazni, ezeket nem lehet egy kaptafára venni.

⁴⁴ Eva Berger: *Historische Gärten Österreichs*. I–III. Wien–Köln–Weimar, 2002–2004.

⁴⁵ A témáról szóló cikke magyarul is megjelent: Hajós Géza: Kert-műemlékvédelmi elvek és tapasztalatok az UNESCO világörökség részeként nyilvántartott schönbrunni parkban. *Műemlékvédelem*, 48. 2004. 239–247. (Ecsedy Anna fordítása.) Eredeti megjelenése: *Die Gartenkunst*, 16. 2004. 103–112.

⁴⁶ Géza Hajós (Konzept und Redaktion): *Schönbrunner Gärten*. *ÖZKD*, 57. 2003. 3–4.

⁴⁷ Georg Lukács: *Die Eigenart des Ästhetischen*. Berlin–Weimar, 1981. II.: 452–466.

⁴⁸ Visszatekintés a projektre és annak indoklása: Die vor zehn Jahren ausgewechselten Heckenwände im Großen Gartenparterre von Schönbrunn. *Historische Gärten*, 20, 2014, 1. 27–32.

Az autenticitás, eredetiség egészen más azok esetében, mint a növényzetében, ahol minden gyorsabban elpusztul, és sokkal könnyebb újraültetni. A Belvedere esetében a *broderie*-t⁴⁹ meg lehet csinálni, de a szobrok visszarendezése az eredeti rendszerükbe sokkal bonyolultabb és nem olyan egyértelmű dolog.” A történeti kertekkel kapcsolatos műemlékvédelmi elveit – Dvořák híres művét parafrázálva – *Kleiner Katechismus der Gartendenkmalpflege* címmel írta meg és adta több helyütt is közre.⁵⁰

Kismartonban a helyi körzeti orvos, Franz Prost személyes elhivatottsága kellett a Leopoldina-templom és benne Canova szobrának, valamint a tó és a narancsház-komplexum helyreállításához és a már két kiadásban is megjelent monográfia összeállításához, amelyet Hajós mindvégig, minden tőle telhető módon támogatott.

Hajós erőfeszítéseinek köszönhető, hogy a történeti kertek végre megjelentek az osztrák műemléki jogszabályokban. Akárcsak nálunk, kezdetben Ausztriában is a természetvédelem vette oltalmába a régi kerteket, de ott sajnos 1964-től a jogalkotás deklarálta ki is zárta a műemlékek köréből ezeket az alkotásokat. A szakszerű helyreállításnak azonban sok esetben ellenlábasa lett a természetvédelem: a legfontosabb történeti kertek (Laxenburg, Bruck an der Leitha, Kismarton stb.) megisztítása, térkompozíciójának helyreállítása csak komoly harcok árán valósulhatott meg. A helyzetet nehezíti az a körülmény is, hogy míg a műemlékvédelem a szövetség (*Bund*), addig a természetvédelem az adott tartomány (*Land*) jogkörébe tartozik.

Végül 2000 január 1-től Hajós kezdeményezésére és kitaró lobbitevékenységének következtében lépett hatályba (többszöri nekifutásra) a szövetségi alkotmány módosításával, az Osztrák Szövetségi Parlament kétharmados többségével megszavazott új törvény, amely kimondta, hogy a történeti kertek önmaguk jogán is műemlékként védhető műalkotások.⁵¹ A törvénybe iktatott lista, amely mindössze a műemléki védelem alá helyezés *lehetőségét* adta meg egyes kiválasztott helyszíneknek, mindössze ötvenhat kertet számlál. Mivel azonban – Hajós kezdeményezésétől eltérően – külön jogi aktus és a tulajdonos beleegyezése is szükséges a valós műemléki védelemhez, emiatt eddig csak harmincnégy helyszín – főként állami, önkormányzati, illetve egyházi tulajdonú kert – került védelem alá. (A hazai számokat nézve hasonló eredményre jutunk az egyszerűbb jogi háttér mellett és Örsi Károly, majd többünk törekvései és harcai ellenére is.). A 2004-ben adott interjúban úgy nyilatkozott, hogy nyugdíjba vonulásáig az a célja – amit akkor még reálisnak látott –, hogy mind az 56 törvényi-

⁴⁹ Hímzéses parter.

⁵⁰ Géza Hajós: *Kleiner Katechismus der Österreichischen Denkmalpflege*. *Ludwig Boltzmann Institut für Europarecht, Symposium 28. April 2000, Schloß Schönbrunn, Weißgoldzimmer*. Manzschke Verlags- und Universitätsbuchhandlung. Hrsg. Gerte Reichelt. Wien, 2000. 87-104. A téma bővebb kifejtése: *Gartendenkmalpflege zwischen Konservieren und Restaurieren*. Hrsg. Géza Hajós, Joachim Wolschke-Bulmahn. München, 2011. – benne: Géza Hajós: Eine persönliche Vorbemerkung aus der Sicht der gartendenkmalpflegerischen Praxis. 19-26.

⁵¹ Géza Hajós: *Denkmalschutz für Österreichs Gärten*. *Garten, Magazin der Österreichischen Gartenbaugesellschaft*, 2000, 1. 18-19.; Uő: Ein „Happy-End“ für die historischen Gärten und Parks von Österreich. *ARX (Burgen und Schlösser in Bayern, Österreich und Südtirol)*, 2001, 1. 38-39.

leg védhetővé vált történeti kerthez elkészüljön a *Parkpflege*, valamint lehetőleg minél több kert kerülhessen még védelem alá.

A nagy eredmények közé sorolhatók Hajós műemlékvédelmi és kutatásszervezői munkássága mellett saját kerttörténeti kutatásai és publikációi is.⁵² A felvilágosodás-kori bécsi és Bécs környéki „romantikus” kerteket bemutató, a 85 éves Zádor Annának ajánlott kötete a korszak közép-európai szakirodalmának egyik alapműve.⁵³ Hajós 2004-ben írt önéletrajzában ezt nevezi főművének,⁵⁴ amelyben a kertművészet stílusváltozásának és a természetfelfogás megváltozásának vizsgálatán túl a legelsőők között hívta fel a figyelmet a szabadkőművesség és a tájkert elterjedése, szimbolikája közti mély és sokrétű összefüggésekre, behatóan elemezve a korszak felvilágosodott köreinek konkrét megbízásait s a kertek bizonyos jelenségeit.⁵⁵ A kötetéről több mint negyven recenzió jelent meg, és 1990-ben elnyerte vele Alsó-Ausztria Tudományos Díját, Schönbrunnban pedig kiállítás rendezhetett a könyv témájáról, képanyagából. Ezt követően, 1993-ban jelent meg a szintén nagy sikert aratott könyve Ausztria történeti kertjeiről, címében is hangsúlyozva, hogy „elfeledett összművészeti alkotásokról” van szó.⁵⁶ Példaértékűek az ezredforduló után Kismarton és Laxenburg parkjairól megjelent, sok éves kutatás alapján, több (részben magyar) szerző közös munkájaként összeállított vaskos monográfiák is, amelyekben társszerzőként, szerkesztőként vagy a szerkesztő tanácsadójaként működött közre.⁵⁷ Később is publikált fontos tanulmányokat műemlékvédelem-elméleti kérdésekről, speciálisan a kertek hiteles megőrzése és helyreállítása témakörében is.⁵⁸

⁵² Hajós Géza publikációi (könyvek, könyv-fejezetek, tanulmányok, recenziók, kisebb közlemények) összesen mintegy 250 tételt tesznek ki. Az életrajz végén válogatást adunk közre.

⁵³ *Romantische Gärten der Aufklärung: englische Landschaftskultur des 18. Jahrhunderts in und um Wien*. Wien-Köln, 1989.

⁵⁴ Hajós 2004. i. m. 3.

⁵⁵ Ennek jelentőségét például Jan Assmann Varázsfuvola-elemzésének egyes vetületei által érthetjük meg igazán. Jan Assmann: *Die Zauberflöte: Oper und Mysterium*. München-Wien, 2005. Magyarul: *A Varázsfuvola: opera és misztérium*. Ford. Tatár Sándor. Budapest, 2012. A szerző így méltatja Hajóst: „Herbert Lachmayer ismertetett meg [...] Dr. Hajós Géza egyetemi docens úrral, akinek a szabadkőműves kertművészetbe való bevezetést köszönhetem.” Uo., 16–17., illetve a „Hieroglifikus kertek” című fejezet (uo., 147–166.), különösen „A bécsi szabadkőművesek kis Egyiptoma” című alfejezet (uo., 154–156) is merít Hajós művéből az opera kapcsán. Assmann könyvéről és e vetületéről: Péteri Lóránt: Hangzó hieroglifa, zenélő tájkert. *Élet és Irodalom*, 2013. augusztus 16. 33.

⁵⁶ Géza Hajós: *Historische Gärten in Österreich: Vergessene Gesamtkunstwerke*. Wien-Köln-Weimar, Böhlau 1993.

⁵⁷ Kismartonról: „*Der Natur und Kunst Gewidmet*”: *Der Esterházyische Landschaftsgarten in Eisenstadt*. Hrsg. Franz Prost. Wien-Köln-Weimar, 2001. (benne Galavics Géza tanulmányával a park ábrázolásainak, „portréinak” elemzésével); 2. javított és átdolgozott kiadása: 2005. Laxenburgról: *Der malerische Landschaftspark in Laxenburg bei Wien*. Hrsg. Géza Hajós. Wien-Köln-Weimar, 2006. Az utóbbi parkról írta Hajós 2004-ben összeállított önéletrajzában zárómondatát: „Diese Schöpfung der Spätaufklärung und der Frühromantik in Österreich ist mein Lieblingsobjekt.” Hajós 2004. i. m. 5.

⁵⁸ Például: Géza Hajós: *Der Begriff der Originalität in der Bau- und Gartendenkmalpflege - Einführung*

6. Az Osztrák-Magyar Monarchia kertjeiről szóló kötet (2007)

európai kontinens legfontosabb kerttörténeti szakfolyóiratának, a Wormsban megjelenő *Die Gartenkunst*nak, valamint sokáig az angol *Garden History*nak.

Civil kezdeményezőként az ő elképzelése alapján jött létre 1991-ben az Osztrák Kerttörténeti Társaság (*Österreichische Gesellschaft für Historischen Gärten*), amelynek 2010-ig főtitkára, majd tiszteletbeli elnöke volt. Hajós célja a társaság létrehozásával az volt, hogy egységbe tömörítse mindazokat, akik Ausztriában szakemberként (kutatóként, műemlékvédőként, tervezőként) vagy laikusként a kerttörténet, illetve a történeti kertek és általában a kertművészet iránt érdeklődtek, s hogy összefogva képviselhesék a jogilag védtelen történeti kertek ügyét. Hajós sosem akart az egyesület elnöke lenni, mert hivatali beosztásával ezt ellentétesnek tartotta, illetve belátta, hogy nem lobbizhat kétféle minőségben a hivatal és a civil szféra oldaláról.⁵⁹ (Az elnöki tisztséget a nagy kertbarát művészettörténészre, a Kunsthistorisches Museum Bildergalerie-igazgatójára, majd főigazgatójára, Karl Schützre bízta.) A rendkívül lelkes tagság létszáma a kezdeti 29-ről indulva 2007-re már elérte a 450 főt. Hajós jó hasznát vette idegenvezetői, utazásszervezői tapasztalatainak is: minden évben szervezett az ÖGHG égisze alatt egy vagy akár több társas bel- és külföldi tanulmányutat, nemegyszer egzotikus helyszínekre. Ez a hagyomány máig tovább él. A legjelentő-

Hajós Géza bécsi munkája mellett évtizedeken át oktató az Innsbrucki, majd a Grazi Egyetemen újkori művészettörténetet; 1991-ben ott habilitált (a „Romantikus kertek”-kötet témájával), s emellett a Bécsi Egyetemen is oktatót kertművészet-történetet, kert-műemlékvédelmet, valamint műemlékvédelem-történetet és -elméletet. Csak 2005-ben kapta meg a professzori címet, s 2007-ben, 65 évesen vissza is vonult a tanítástól.

1990-ig vezetőségi tagja volt az 1982-ben alapított Osztrák Művészettörténészek Szövetségének, és delegáltak lapjának, a *Kunsthistoriker* című folyóiratnak szerkesztőbizottságába is. Negyed századon keresztül (1989–2014 között) volt aktív szerkesztőbizottsági tagja az

zum internationalen Symposium „Garten zwischen Kunst und Natur – kulturelles Erbe und/oder ökologische Oasen?” *Die Gartenkunst*, 9. 1997. 225–228.

⁵⁹ Karl Schütz: *Nachruf Géza Hajós*. Elhangzott Hajós Géza temetői búcsúztatásán. Kéziratát szerzőjének köszönöm.

sebbek az általa vagy spiritus rectori részvételével megrendezett konferenciák voltak: 1987-ben a bécsi Neugebäudéről és a manierizmus kertművészetéről Bécsben, 1989-ben Európa tájkertjeiről Kismartonban, 1991-ben a bécsi barokk kertekről, 1994-ben a Jugendstil és a két világháború közti korszak kertjeiről Bécsben, 1996-ban a kertek természeti és művészi értékeinek kapcsolatáról és konfliktusairól Kismartonban,⁶⁰ 1999-ben a kortárs kertművészetről Bécsben, 2005-ben a történeti kertek útjairól, fasorairól és sövényeiről Bécsben (a schönbrunni beavatkozás apropóján), végül 2007-ben a Habsburg-ház kertjeiről. Hajós e konferenciák tematikáját és helyszíneit sokszor konkrét műemlékvédelmi problémákra építette, és arra is kihasználta ezeket az alkalmakat, hogy az illetékes tartományi és/vagy szövetségi politikai vezetőket is bevonva a rendezvényekbe, komoly lobbizást folytasson az adott helyszín ügyének előbbre mozdításától egészen az alkotmánymódosításig. De – amint Hajós ezt a 2004-ben adott interjújában kifejtette – más fontos célt is szolgáltak ezek a konferenciák és tanulmányi utak: egyrészt a laikus tagok szemléletformálását és művelését, másrészt az ausztriai helyreállításokba bevont tájépítésszek továbbképzését, külföldi tapasztalatszerzését is.

Hajós a rendezvények szervezése mellett hosszú évekig szerkesztette a Társaság tanulmányokat is közlő lapját, a folyóiratát, a *Historische Gärtent*, amely az osztrák kerttörténet-írás és kert-műemlékvédelem fontos orgánuma lett. Hajós itt platformot biztosított számos (nemcsak osztrák) kollégájának a publikációra, szakmai véleményének kifejtésére is.

Hajós Géza kerttörténeti teljesítményének jelentősége és látóköre messze túlmutatott választott hazája határain; bátran állíthatjuk, hogy szakterületének egésze nemzetközi szinten is igen sokat köszönhet neki. Ausztria képviselőjeként 1987-től húsz éven át tagja, 2010-től tiszteletbeli tagja volt az ICOMOS–IFLA Történeti Kertek (ma Kultúrtájak) Nemzetközi Tudományos Bizottságának.⁶¹ Igen fontos szerepet játszott abban (kezdeményezőként vagy a bizottság által felkért szakértőként, esetleg csak a háttérben segédkezve), hogy több meghatározó jelentőségű történeti kert, köztük a Nápoly melletti Caserta vagy a londoni Kew Gardens, valamint más európai parkok, illetve tervezett kultúrtájak (pl. a csehországi Lednice-Valtice stb.) felkerülhettek az UNESCO Kulturális Világörökség Listájára. (Az ő szakértői támogatásával jelölték Schwetzingent is – sajnos hiába.)⁶² A tájak betelepülésének, beépítésének általános folyamatával és néhány konkrét helyszínen tájtörténetével már az 1980-as évek eleje óta folyamatosan foglalkozott, publikációiban és konferenciák keretében is.⁶³ 1992-ben a féltoronyi (Halbturn) kastélyban,⁶⁴ 2002-ben Bécs Város Történeti Múzeumával

⁶⁰ E konferencia anyaga a *Die Gartenkunst*ban jelent meg Hajós bevezető esszéjével, ld. az előző jegyzetet.

⁶¹ 1992-től lett aktív szavazótag és 2005-től az Advisory Board tagja. Berger-Freytag 2007. i. m. 242.

⁶² Géza Hajós: Zur gartengeschichtlichen Bedeutung. In: *Schwetzingen, Nominierung zur Eintragung in die UNESCO Welterbeliste*. Heidelberg, 2006. 122–126.

⁶³ Géza Hajós: Die „Verhüttelung“ der Landschaft: Beiträge zum Problem Villa und Einfamilienhaus seit dem 18. Jahrhundert. *Landhaus und Villa in Niederösterreich 1840–1914*. Hrsg. Klaus Eggert. Wien, 1982. 9–56.

⁶⁴ Der Garten im Bild und die Bildhaftigkeit des Gartens zwischen Mittelalter und Jugendstil. „Grenzenlos

7. Hajós Géza a salzburgi Mirabell-kert narancsháza előtt, a 2000-es években.

© Beatrix Hajós felvétele

Utolsó évtizedében szintén hazájához és szívéhez közeli téma volt a karintiai damtschachi kastély és kertjének kutatása, amely egy látványos monográfiában jelent meg – a park fejlesztésében fontos szerepet töltött be a tulajdonos felesége, egy Batthyány grófnő.⁶⁸ Az Osztrák–Magyar Monarchia városi közparkjairól szerkesztett és részben általa (osztrák, magyar, szlovén, horvát és lengyel kollégákkal közösen) írt kötettel is kifejezte szülő- és választott hazájának közös kulturális gyökereit, tovább élő kapcsolatait.⁶⁹ A 2007-ben általa kezdeményezett és vezetésével szervezett, a Habsburgok kertjeiről szóló konferencia is az uralkodóház korszakokon és mai országhatárokon átnyúló kertépítetetői szerepéről, a politika mellett a

(Wendelin Schmidt-Dengler irodalomtörténész professzorral közösen) a Hermes-villában,⁶⁵ majd 2007-ben az Alsó-Belvederében rendezett „kertek a képzőművészetben” tematikájú kiállításban és tanulmánykötetében vállalt fontos szerepet.⁶⁶

A rendszerváltás után, immár politikai nehézségek nélkül, figyelme ismét szülőhazája és ősei felé fordult: kezdeményezésére, Budapest Főváros támogatásával hozta létre a *Széchenyi-Lánchíd és Clark Ádám* című, 1999-ben megjelent kötetet, heteket töltve Budapesten a Kiscelli Múzeumban a (rokonaitól bekerült) Clark-hagyaték tanulmányozásával, megemlítve, hogy a felbecsülhetetlen kultúrtörténeti értékű anyag – a híd történetén túlmutató vonatkozásai miatt – további alapos feldolgozásra érdemes.⁶⁷

idyllisch – Garten und Park in Bildern von 1880 bis heute. 162. Wechsellausstellung der Österreichischen Galerie, Schloß Halbthurn. Katalog. Wien, 1992. 33–44.

⁶⁵ A kiállítás kapcsán rendezett konferencia címe „Garten als Bild und das Bild des Gartens” volt. A kiállításához megjelent katalogus: *Garten – Kunst: Bilder und Texte von Gärten und Parks*. 284. Sonderausstellung des Historischen Museums der Stadt Wien. Wien, 2002.

⁶⁶ *Gartenlust: Der Garten in der Kunst*. Wien, 2007.

⁶⁷ Hajós 1999. i. m. 9.

⁶⁸ Der “Englische” Lustgarten in Damtschach – eine Landschaftsverschönerung im Biedermeier. *Einfacher Luxus – Kunst, Natur und Arbeit in Schloss Damtschach*. Hrsg. Brigitte Orsini-Rosenberg. Wien, 2014. 115–147.

⁶⁹ *Stadtparks in der österreichischen Monarchie 1765–1918: Studien zur bürgerlichen Entwicklung des urbanen Grüns in Österreich, Ungarn, Kroatien, Slowenien und Krakau aus europäischer Perspektive*. Hrsg. Géza Hakós. Wien–Köln–Weimar, 2007. (A Magyarországról szóló fejezetet Sisa József írta.)

kertnek a családtagok magánéletében is kiemelkedő jelentőségéről adott sokszínű képet, osztrák kollégák mellett cseh, magyar, olasz, spanyol, belga, sőt mexikói közreműködőkkel.⁷⁰

Családi, baráti és szakmai kapcsolatai sosem szakadtak meg hazájával. Már bécsi tartózkodásának első éveiben rendszeresen adott hírt magyar publikációkról, recenzeált magyar kiadványokat, fogadta a Bécsbe látogató, kutató kollégákat, rokonokat, s amint lehetett (1979 után), rendszeresen hazalátogatott. Zádor Annával a „Mama” haláláig szoros kapcsolatot ápolt, s hasonlóan kortársaival, többek között Bibó Istvánnal, Dávid Ferencsel, Galavics Gézával, Marosi Ernővel, Végh Jánossal, Bécsben Sármány Ilonával; a fiatalabbak közül Sisa Józseffel, Entz Géza Antallal, majd Ecsedy Annával, Fatsar Kristóffal és e sorok írójával. A felé nyitottan és kellő elhivatottsággal forduló magyarországi művészettörténész, tájépítész, műemlékvédő kollégákat mindig támogatóan fogadta, segítette, illetve bevonta konferenciák, tanulmányok, kötet-fejezetek írásába. Az elé tárt kerttörténeti jelenség, probléma, metodikai, forráskutatási kérdés kapcsán, illetve hazánkban is működő kerttervezőkkel kapcsolatban, ausztriai munkáik ismeretében mindig tudott fogódzóval szolgálni. Többször vett részt Magyarországon rendezett művészettörténeti, kerttörténeti, műemléki konferenciákon (Henszlmann Imre születésének 100. évfordulóján rendezett konferencia, 1988; Kertművészet és műemlékvédelem, 1997; Fiatal Művészettörténészek Konferenciája, 2003 – utóbbi kettőt Galavics Géza szervezte a Művészettörténeti Kutatóintézet égisze alatt, majd 2008-ban a Budapesti Corvinus Egyetem Pearls of the Landscape című történeti kert-konferenciáján),⁷¹ szakmai egyeztetéseken, és több írása megjelent magyarul is.⁷²

Nem „osztrákosodott el”, de a helybeli kiejtéshez alkalmazkodva „Hájos”-ként mutatkozott be. Mielőtt a látogató a Hofburgban a Säulenstiege fokain elérte volna irodája szintjét, már tudhatta, hogy Hajós Géza ott van: ezt szivarfüstjének illata messziről jelezte. Sajátos joviális, halk, mégis sókimondó és minden kétséget kizáróan elhivatott módján egyszerre tudott kívülálló maradni, ugyanakkor a bécsi műemlékes és művészettörténész-társadalom meghatározó, sokoldalú, kimagasló alakjává, szakterületének karizmatikus, nemzetközileg is elismert vezetőjévé válni anélkül, hogy valaha is magas hivatali tisztséget viselt volna. Elméleti műveltségével és tárgyismeretével, szakmai szigorával és véka alá sosem rejtett, de mindig megalapozott

⁷⁰ Hajós célját az előszó végén fogalmazta meg: „Old political aversions who existed since the First World War, especially in the succession-states of the Austrian Monarchy should be reappraised with joint energy and be finally overcome in a United Europe.” Hajós, Géza: Preface. *Habsburg: The House of Habsburg and Garden Art*. Red. Géza Hajós. *Die Gartenkunst*, 20. 2008. 1.

⁷¹ Hajós Géza: Az osztrák történeti kertek védelmének lehetőségei és határai a barokk kertek példáján. *Történeti kertek: kertművészet és műemlékvédelem*. Szerk. Galavics Géza. Budapest, 2000. 47–58.

⁷² Feleségével együtt részt vett például a 2007 nyarán általam a fertődi Esterházy-kastélykert két kamarakertjének rekonstrukciós lehetőségeiről szervezett magyar-osztrák szakmai egyeztetésen is. Itt is (akárcsak Schönbrunnban és másutt) szót emelt Anton Umlauf neobarokk kertalkotásának értékei mellett, ugyanakkor a kamarakertek esetében nem zárkózott el azok barokk állapotának rekonstrukciója elől.

és megindokolt véleményével felfegyverezve sok harcot kellett megvívnia, hol több, hol kevesebb sikerrel. Erről a tájépítész, kerttörténész Eva Berger és Anette Freytag így írt a 65. születésnapjára írt laudációjában: „Hajós Géza a kerteknek szentelte életét, és meggyőződését gyakran olyan szenvedéllyel képviseli, mintha állandóan háborúban állna. Az ilyen hevességgel elkerülhetetlenül járó járulékos veszteségekkel többször is szembesültek társai. Ausztriában azonban valószínűleg ilyen kompromisszum-nélküliségre van szükség ahhoz, hogy valaki végül elérje céljait.”⁷³ E harcok során maga mellett tudhatta a téma iránt elhivatott kollégáit és civil társait, és több nagy port felverő vita (például a schönbrunni sövényfalak rekonstrukciójának kérdése) esetében a sajtót is sikerült meggyőznie, és az ügy mellé állítania.

2007-ben 65. születésnapjának nyilvános megünneplése egyúttal az osztrák kerttörténet-kutatás és kert-műemlékvédelem ünnepe is volt. A *Die Gartenkunst* egy *Festschrift*-különszámot is megjelentetett a jeles alkalomból.⁷⁴ A hivatalos elismerések sem maradtak el: munkásságát az alsó-ausztriai kormány 1990-ben tudományos díjjal, Bécs városa 2002-ben nagy ezüst érdemrenddel, 2012-ben a Bajor Szépművészeti Akadémia Friedrich von Sckell Gyűrével, a rá következő évben az Osztrák Állam a tudományokért járó Érdemkereszt legmagasabb fokozatával ismerte el.

TÖRÉS ÉS TESTAMENTUM

Hajós Géza számára a 2007-ben, 65 évesen történt nyugdíjazása óriási törést jelentett, nem az általa is már évekkal korábban eltervezett és várt pillanat miatt, hanem azért, mert éppen az elképzeléseivel és törekvéseivel ellentétben ezzel megszűnt a *Bundedenkmalamt* történeti kertekkel foglalkozó önálló osztálya, sőt még részlegként sem működhetett tovább. Bár Hajós előrelátó módon gondoskodni kívánt e speciális képzettséget és tapasztalatokat igénylő munkakör utódlásáról (a fiatal, tehetséges és ambiciózus tájépítész-kerttörténész Jochen Martzot szemelte ki e pozícióra), a hivatal vezetése az általa elhagyott *Abteilung* témakörét végül mintegy mellékes feladatként egy nagyobb osztály kebelébe sorolta, és egy más jellegű munkakört ellátó, e területen nem képzett referensre bízta, s napjainkban is ez a helyzet áll fenn. E nagy csalódás mellett Hajós Géza utolsó éveit beárnyékolta egyre erősödő Parkinson-kórja is, de szellemi frissességét és alkotóerejét mindvégig megőrizte. A 2010. év öröme volt számára, hogy nagyapa lett (Simon fiának gyermekei: Lucia 2010, Rafael 2013).

Hajós az ausztriai kert-műemlékvédelem történetét és jogi problémáit, valamint saját törekvéseit, eredményeit és kudarcait az ausztriai történeti kertek ügyében mint-

⁷³ „Géza Hajós hat sein Leben den Gärten gewidmet, und seine Überzeugungen oft so leidenschaftlich durchgefochten, als befände er sich in ständigem Kriegszustand. Die bei dieser Heftigkeit unvermeidlichen Kollateralschäden haben seine Weggefährtinnen und Weggefährten immer wieder auch vor den Kopf gestossen. Es braucht in Österreich aber wohl eine derartige Kompromißlosigkeit, um am Ende seine Ziele zu erreichen.” Eva Berger – Anette Freytag: Géza Hajós zum 65. Geburtstag. *Géza Hajós zum 65. Geburtstag* [Festschrift]. *Die Gartenkunst*, 19. 2007. 242.

⁷⁴ Ld. az előző jegyzetet.

egy testamentumként egy kis kötetben foglalta össze, amelyet hosszú ideje tartó betegsége alatt írt meg.⁷⁵ Ebben összegezte a kert mint műemlék sajátosságait, ekként Ausztriában való megbecsülését Dvořáktól kezdve, akinek idevonatkozó kijelentéseit dörgölte a hivatali és politikai vezetők orrára. Még megérhette a kötet megjelenését (amely 2018 karácsonyára már napvilágot látott), s még el tudta juttatni mindazokhoz, akiknek szánta. Utolsó örömei közé tartozott Eva lánya ikreinek születése 2019 januárjában. Nem sokkal később, 2019. február 12-én váratlanul elhunyt bécsi otthonában. Hamvait az egykori Neugebäude-kastély reneszánsz kertje helyén az 1920-as években létesült simmeringi Feuerhalle temetőjében helyezték végső nyugalomra.

Utolsó kötete testamentum: nyílt, objektív számvetés és haragos – ugyanakkor reménykedő – figyelmeztetés, de egyúttal útravaló is. Fő mondandója, hogy a kulturális javaink legsérülékenyebb, legveszendőbb értékei közé tartozó történeti kerteket egy fel lendülő korszak és oly sokak eredményes erőfeszítései, együttműködése után magukra hagyták, hivatali pártfogásuk, szakmai kontrolljuk megszűnt, s hogy ez nem maradhat így egy, a kultúrájára oly büszke országban. Mint Hajós Géza egész életművét, úgy e problémát és *De Profundis* is – fájdalmasan – magunkénak érezhetjük.

8. Trixivel a Belvedere épülő kertjében.
© Ecsedy Anna felvétele, 2004

HAJÓS GÉZA PÁLYAKÉPE

Hajós Géza Ferenc – ifj. Hajós Géza – (Budapest, 1942. szeptember 14. – Bécs, 2019. február 12.) művészettörténész. Édesapja: Hajós Géza (1914–1975) banktisztviselő; édesanyja: Zsilinszky Mária. 1960-ban, a Rákóczi Gimnázium végzős diákjaként „A magyar műemlékvédelem 15 éve” című tanulmányával második helyezést ért el az Országos Középiskolai Tanulmányi Versenyen történelemből, így nyert felvételt az ELTE Történelem és Művészettörténet Szakára. Diplomadolgozatát 1964-ben a pécsi székesegyház középkori építéstörténetéről írta. Végzés után az Országos Levéltárban kapott állást. Egy franciaországi nyári tanulmányút után, Zádor Anna ajánlására Walter Frodl,

⁷⁵ Géza Hajós: *Die historischen Gärten in Österreich: ohne zeitgemäße Denkmalpflege?* Wien, [2018.] (A könyvet Budapesten nyomtatták.)

9. Trixivel Angliában, 2010-es évek

az *Institut für österreichische Kunstforschung* igazgatója, majd a Bundesdenkmalamt vezetője meghívására Bécsben kapott két évre szóló munkalehetőséget, ahol az *Österreichische Kunsttopographie* számára bécsi kerületek épületeinek történetét kutatta. 1969–1974 között tiszteletbeli alkalmazottként folytatta munkáját, közben 1972-ben a Bécsi Egyetemen megvédte disszertációját „A pécsi székesegyház román kori szobrászatának stilisztikai vonatkozásai” címmel. A III. kerület barokk templomainak topográfiája 1974-ben jelent meg, ez lett Hajós első önálló kötete. Beatrix Pangerlrel 1973-ban kötött házassága és első gyermeke születése után, 1974 végén kapta meg az osztrák állampolgárságot. Ezt követően, 1975-től nyugdíjazásáig köztisztviselőként dolgozhatott. Schönbrunnról szóló, önállóan írt könyve 1978-ban jelent meg, ezt 1979-ben követte a bécsi Theresianum (az egykori Favorita-kastély) épületéről szóló, Erich Schlöss-szel közösen írt kötet. A historizmus jelenségeivel az 1970-es években kezdett foglalkozni, egy bécsi kiállítás kapcsán 1978-ban írt alapvető áttekintő tanulmányában a klasszicizmus és a historizmus egylényegűségét mutatta ki. A Császárváros III., IV. és V. kerületének profán épületeit bemutató, 1980-ban megjelent topográfiában társszerző, és több osztrák tartomány *Dehio*jának társszerzője vagy szerkesztője, e műveiben Ausztriában úttörő módon szentelt hangsúlyos szerepet a 19. század végi és 20. század eleji építészet emlékeinek is. Érdeklődése az 1980-as évek közepe táján irányult a kerttörténet, illetve a történeti kertek műemléki védelme, helyreállítása felé. Először Neuwaldegg kertjéről írt tanulmányt. Ekkor kérte fel a Bundesdenkmalamt akkori elnöke, Gerhard Sailer, hogy foglalkozzon az ország történeti kertjeivel a Bundesdenkmalamt kebelében. 1986. július 1-től kezdte meg működését a Történeti Kertek Ügyosztálya (Referat für Historische Gartenanlagen), amely 1995–2007 között – nyugdíjba vonulásáig – (továbbra is egyszemélyes) Osztályaként (Abteilung für Historische Gartenanlagen) működött. A történeti ker-

tek helyreállítását célzó *Parkpflegewerk* meghonosítója és elterjesztője Ausztriában. Jelentős kert-helyreállítások kezdeményezése, szakértése fűződik nevéhez: Kismarton (Eisenstadt), Schönbrunn, Schloss Hof, a bécsi Belvedere kertrekonstrukciója stb. Kezdeményezésének köszönhető, hogy a történeti kertek (56 helyszín) megjelentek az osztrák műemléki jogszabályokban, ehhez 1999-ben az Osztrák Szövetségi Alkotmányt is módosították. 1989-ben jelent meg átütő sikert arató, a felvilágosodáskori bécsi és Bécs környéki „romantikus” kerteket bemutató kötete (*Romantische Gärten der Aufklärung*), 1993-ban pedig Ausztria történeti kertjeiről írott könyve. Közreműködött az 1999-ben az ükapja, Clark Ádám által tervezett budapesti Lánchídról megjelent kötet és a Kismarton (Eisenstadt) kastélyparkjának történetéről szóló, 2001-ben (majd 2005-ben ismét) megjelent monográfia összeállításában, és monográfiát szerkesztett Laxenburg parkjáról (2006). 2007-ben jelent meg az Osztrák–Magyar Monarchia városi közparkjairól általa szerkesztett kötet. 2014-ben a damtschachi kastélyegyüttesről szóló kötetben jelent meg fontosabb tanulmánya. Fontos esszéket és tanulmányokat írt a műemlékvédelem elméleti kérdéseiről és speciálisan a kertek hiteles megőrzéséről és helyreállításáról. Évtizedeken át oktatott az Innsbrucki, majd a Grazi Egyetemen újkori művészettörténetet; 1991-ben ott habilitált, s emellett a Bécsi Egyetemen is oktatott. 2005-ben kapta meg a professzori címet, 2007-ben visszavonult. 1990-ig vezetőségi tagja volt az 1982-ben alapított Osztrák Művészettörténészek Szövetségének. 1989–2014 között szerkesztőbizottsági tagja a *Die Gartenkunst*nak és a *Garden History*nak. Az ő elképzelése alapján jött létre 1991-ben az Osztrák Kerttörténeti Társaság (*Die Österreichische Gesellschaft für Historische Gärten*), amelynek 2010-ig titkára, majd tiszteletbeli elnöke volt. Számos konferenciát és tanulmányutat szervezett, és szerkesztette a Társaság folyóiratát, a *Historische Gärten*t, amely a kerttörténet és kert-műemlékvédelem fontos orgánuma lett.

Ausztria képviselőjeként 1987-től húsz éven át tagja, 2010-től tiszteletbeli tagja volt az ICOMOS-IFLA Történeti Kertek Nemzetközi Tudományos Bizottságának. Közreműködésével több jelentős történeti kert, köztük a Nápoly melletti Caserta, a londoni Kew Gardens, valamint más európai parkok, illetve tervezett kultúrtájak felkerülhettek az UNESCO Kulturális Világörökség Listájára. Foglalkozott táj- és településtörténeti kérdésekkel, tendenciákkal is. Számos konferencia és kiállítás szervezője, társszervezője, meghívott résztvevője volt. Hajós Géza 2007-ben, 65 évesen vonult nyugdíjba. Ezzel megszűnt a *Bundesdenkmalamt* történeti kertekkel foglalkozó önálló osztálya. Utolsó éveit beárnyékolta Parkinson-kórja is, de alkotóerejét mindvégig megőrizte. 2018 végén még megérhette „testamentumként” összeállított kötetének megjelenését, amelyben az ausztriai kert-műemlékvédelem történetét és jogi problémáit, valamint saját törekvéseit, eredményeit és kudarcait foglalta össze. 2019. február 12-én, bécsi otthonában hunyt el.

HAJÓS GÉZA BIBLIOGRÁFIÁJA

Bardoly István: Válogatás Hajós Géza kerttörténeti írásaiból. *Műemlékvédelem*, 48. 2004. 252–253.; 1966–2007 közötti műveinek jegyzéke: Beatrix Hajós – Eva Berger:

Publikationsliste von Univ. Prof. Dr. Géza Hajós 1966–2007. *Géza Hajós zum 65. Geburtstag. Der Gartenkuns*, 19. 2007. 411–420.; Kiegészítések 2012-ig: Publikationsliste Géza Hajós – Ergänzungen. *Historische Gärten*, 2012, 2. 31–33.; Kiegészítés 2012–2017-ig: [Géza Hajós:] Bibliographie von Géza Hajós (bis Ende 2017 erfasst). In: Uő: *Die historischen Gärten in Österreich: ohne zeitgemäÙige Denkmalpflege?* Wien, 2018.

HAJÓS GÉZA FONTOSABB ÍRÁSAI

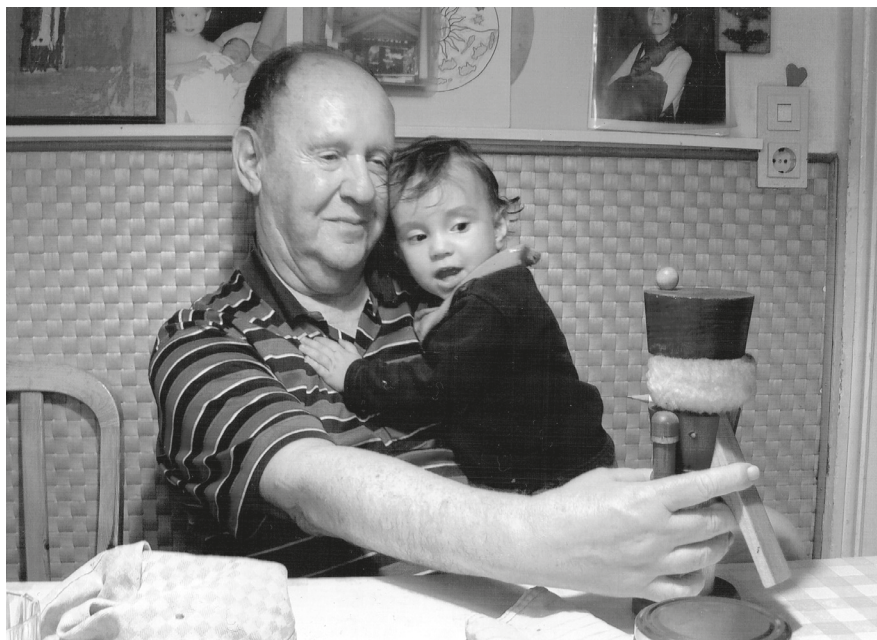
A pécsi románkori székesegyház „népoltára” – története, ikonográfiája, jelentősége. *Művészettörténeti Értesítő*, 15. 1966. 185–193.; Die Erneuerung und der Neubau der mittelalterlichen Kathedrale von Pécs (Fünfkirchen) im 18. und 19. Jahrhundert (aus der Geschichte der Denkmalpflege). *ÖZKD*, 21. 1967. 179–185.; Beiträge zur Baugeschichte des Salesianerinnenklosters in Wien. *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte*, 21. 1968. 216–231.; Die Kirche Mariä Geburt am Rennweg und der k.k. Schloß- und Bauinspektor Thaddäus Adam Karner. *ÖZKD*, 24. 1970. 49–58.; Das Palais Rasmofsky in Wien. *Alte und Moderne Kuns*, 1971. No 197. 15–18.; Ein unbekanntes Hieronymus-Relief aus der Burg Liechtenstein in Niederösterreich. *ÖZKD*, 36. 1972. 32–44.; Das Alte Rathaus im 18. Jahrhundert. *Wiener Geschichtsblätter*, 27. 1972. Sonderheft, 466–475.; *Die Kunstdenkmäler Wiens – Die Kirchen des III. Bezirks*. Wien, 1974. (Österreichische Kunsttopographie, 41.); Riegls Gedankengut in Dvořáks Einleitung zur Österreichischen Kunsttopographie. *ÖZKD*, 28. 1974. 138–143.; Das Wiener Belvedereviertel. *Mitteilungen der Gesellschaft für vergleichende Kunstforschung in Wien*, 1974, 1/2. 4–7.; *Dehio Handbuch: „Kärnten“*. Wien, 1974.; *Schönbrunn*. Wien, 1976. (Wiener Geschichtsbücher, 18.); Klassizismus und Historismus – Epochen oder Gesinnungen? *ÖZKD*, 32. 1978. 98–109. [magyarul: Klasszicizmus és historizmus – korszak vagy szemlélet? (Ford. Szántó Tamás). *A historizmus művészete Magyarországon*. Szerk. Zádor Anna. Budapest, 1993. 21–30.]; Hans Prutscher und einige Probleme der Wiener Architektur vor dem Ersten Weltkrieg. *Mitteilungen der vergleichenden Kunstforschung in Wien*, 1978, 1. 5–6.; *Kunsthistorische Betrachtung zur Favorita* In: Ernst Schlöss – Géza Hajós: *Das Theresiaunum*. Wien, 1979. 58–79.; *Die Kunstdenkmäler Wiens: Die Profanbauten des III., IV. und V. Bezirks*. Wien, 1980. (Österreichische Kunsttopographie, 44.); Stadtplanung im Unterricht. *Aufrisse*, 1980, 3. 32–33.; Die kunsthistorische Inventarisierung und das Gegenwartsproblem – zur Krise des historischen Abstandes. In.: *Kunst und Alltagskultur*. Hrsg. Jutta Held, Norbert Schneider. Köln, 1981. 132–145.; Viollet-le-Duc über das Tiroler Bauernhaus und das Grabmal von Maximilian. *Tiroler Almanach*, 1981, No 11. 28–29. *Dehio Handbuch: Steiermark*. Wien, 1981.; Die „Verhüttelung“ der Landschaft: Beiträge zum Problem Villa und Einfamilienhaus seit dem 18. Jahrhundert. In: *Landhaus und Villa in Niederösterreich 1840–1914*. Hrsrg. Klaus Eggert. Wien, 1982. 9–56.; Die kunsthistorische Denkmal-Inventarisierung und das Gegenwartsproblem. *Deutsche Kunst- und Denkmalpflege*, 40. 1982. 6–15. Kunstgeschichte, Kunstgeographie, Ortsbildanalyse. *ÖZKD*, 37. 1983. 82–92.; Die Denkmalpflege und das öffentliche Interesse – ein historischer Rückblick. *Umbau*, 1983, 6/7. 89–104.; Heimatschutz und Umweltschutz

- Kritik an einer biologistischen Ästhetik. *Beiträge zur historischen Sozialkunde*, 1983, 3. 96-101.; A műemlékvédelem és a posztmodern. *Magyar Építőművészet*, 77, 1986, 3. 9-11.; Neuwaldegg - der älteste Garten „nach englischer Art“ in Österreich. *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte*, 39. 1986. 109-144.; Max Dvořáks Gedanken über die Gartenkunst. *ÖZKD*, 40. 1986. 215-222.; Steyrdorf - Wehrgraben - Wieserfeld, Wohn- und Industriebauten einer historischen Vorstadt von Steyr in Oberösterreich. *Arbeitshefte zur Österr. Kunsttopographie*. Bearb. von zahlreichen Autoren. Wien, 1987.; The Laying out of the Garden at the Neugebäude in Vienna: Opportunities and Dangers of a Reconstruction.

Journal of Garden History, 7. 1987. (April-June) 186-191.; Am Beginn der österreichischen Gartendenkmalpflege. *Arx*, 1987, 2. 251.; Natur und Gotik im „Steinhaus“ des Hofjuweliers Franz von Mack in Kalksburg/Wien - ein erster Bericht. *ÖZKD*, 41. 1987. 106-115.; Die neuentdeckte Landschaft der Wiener „Gegenden“ und die Freimaurerei in den englischen Gärten der Spätaufklärung. *Kunsthistorisches Jahrbuch Graz*, 23. 1987 (1988) 96-118.; L'architecte Jean Nicolas Jadot et la colonie lorraine de Vienne. *Les Habsbourg et la Lorraine. Actes du colloque international organisé par les Universités Nancy II et Strasbourg*. Ed. Jean-Pail Bled. Nancy, 1988. 189-198.; Changes in the Idea of Monument - Problems in the Care of Buildings in Austria. *Acta Historiae Artium Hungariae*, 32. 1986. 123-140.; Englische Gärten des 18. Jahrhunderts in Österreich (Forschungsstand und neue Fragen). *Das achtzehnte Jahrhundert und Österreich, Jahrbuch der Österr. Gesellschaft zur Erforschung des achtzehnten Jahrhunderts*, 4. 1987. (1988) 7-34.; Die ersten Probleme der österreichischen Gartendenkmalpflege und die „Rekonstruktion“ des Schönbrunner Orangeriegartens. *Gartenkunst und Denkmalpflege*. Mainz, 1988. 125-130, 271-276.; Fürstliche Gärten Bemerkungen zu einer neuen Quellenausgabe: Georg Dehio und Alois Riegl: Konservieren und nicht restaurieren - Streitschriften zur Denkmalpflege um 1900. *Kunsthistoriker*, 1988, 3/4. 26-30.; The Gardens of the British Isles in the Diary of the Austrian Count Karl von Zinzendorf in the year 1768. *Journal of Garden History*, 9. 1989. 40-47.; *Romantische Gärten der Aufklärung - englische Landschaftskultur des 18. Jahrhunderts in und um Wien*. Wien-Köln, 1989.; Zur Lage der Gartenforschung und Gartendenkmalpflege in Österreich, ein kurzer Bericht. *Die Gartenkunst*, 1. 1989. 157-166.; Gartenkunst und Gartendenkmalpflege. *Denkmalpflege*

10. Géza, Simon és Rafael, 2015

11. Hajós Géza unokájával, Rafival, 2014

in *Niederösterreich*, 5. *Gärten zwischen Kunst und Natur*. Wien, 1989. 5-11.; *Der Weg der Wiener Schule zu einer „modernen Theorie“ der Denkmalpflege im 19. Jahrhundert*. *Ars Hungarica*, 18. 1990. 15-25.; *Vom Zentrum zum Abseits - vom Barockgarten zum Landschaftsgarten in den Wiener Umgebungen des Josephinischen Zeitalters*. *Etatisation et bureaucratie - Staatswerdung und Bürokratie*. Symposium der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts. Hrsg. Moritz Csáky, Andrea Lanzer. Wien, 1990. 111-122.; *Dehio Denkmälerhandbuch: Niederösterreich*. Wien 1990.; *Picture and Poetry in Austrian Gardens of the Late Eighteenth Century*. *Garden History - issues, approaches, methods*. *Dumbarton Oaks Colloquium on the History of Landscape Architecture*, 13. Ed. John Dixon Hunt. Washington, 1991, 203-218.; Wien-Köln-Weimar, 1993.; *Beiträge zur Bedeutung der Tempelszenerie*. *Principessa bellina bonina carina. Geschichte und Schicksal des Leopoldinentempels und seines Umfelds im Esterházy'schen Schloßpark in Eisenstadt*. Hrsg. Franz Prost. Wien, 1997. 10-17.; *Der Schloßpark Laxenburg - ein Führer durch Geschichte und Gegenwart*. Mit Beiträgen von Géza Hajós und Edith Bódi aufgrund archivalischer Vorarbeit von Michaela C. Schober. Laxenburg, 1998.; *A Széchenyi-Lánchíd és Clark Adám*. Szerk. Gáll Imre, Holló Szilvia Andrea. Budapest, 1999. (konceptió és bevezető); *Az osztrák történelmi kertek védelmének lehetőségei és határai a barokk kertek példáján*. *Történelmi kertek - kertművészet és műemlékvédelem*. Szerk. Galavics Géza. Budapest, 2000. 47-58, 256-257.; *Denkmal/Monument - Ensemble/Site - Kulturlandschaft/Cultural Landscape am Beispiel der Wachau/exemplified by the Wachau*. Horn, 2000. (szerkesztő és társszerző); *Kleiner Katechismus der Österreichischen Denkmalpflege*.

Ludwig Boltzmann Institut für Europarecht, Symposium 28. April 2000, Schloß Schönbrunn, Weißgoldzimmer. Hrdg. Gerte Reichelt. Wien, 2000. 87-104.; Peter Joseph Lenné und Laxenburg – Die Bedeutung des wiederaufgefundenen Lenné-Planes für den kaiserlichen Park in Laxenburg bei Wien. *Die Gartenkunst* 13. 2001. 1-15.; Die „Dritte Natur“ – Gedanken zur Geschichte der Gartenkunst. *Garten – Kunst*. 284. Sonderausstellung des Historischen Museums der Stadt Wien. Ausstellungskatalog. Wien, 2002. 50-71.; Orangerie: Repräsentation, Fest und botanische Sammlung – Ort des fürstlichen Selbstbewusstseins in den Residenzen, „Das Haus der Goldenen Äpfel“ – Geschichte und Schicksal der Orangerie im Esterházyischen Schlosspark in Eisenstadt. Eisenstadt, 2002. 14-25.;

Illusion und Landschaft – Gärten und Parks im Wettstreit zwischen Natur und Kunst. Hrsg. G. Reichelt. Wien, 2003. (Ludwig Boltzmann Institut für Europarecht, Vorlesungen und Vorträge, 16.); Schlosshof, egy nagyszerű barokk kert rekonstrukciója elé. *Műemlékvédelem*, 57. 2003. 218-221.; Was war „Original“ um 1900 und was ist „authentisch“ nach 2000? – (k)ein Bedarf für eine neue Denkmaltheorie? *Kunst-Geschichte Aktuell*, 21, 2004, 2. 6.; Kertműemlékvédelmi elvek és tapasztalatok az UNESCO világörökség részeként nyilvántartott schönbrunni parkban. (Ford. Ecsedy Anna) *Műemlékvédelem*, 48. 2004. 239-247.; *Der malerische Landschaftspark in Laxenburg bei Wien*. Hrsg. Géza Hajós. Wien-Köln-Weimar, 2006.; Verzauberte Landschaften – der englische Garten und die Wiener Umgebungen (1770-1800). *Mozart. Experiment Aufklärung im Wien des ausgehenden 18. Jahrhunderts*. Hrsg. Herbert Lachmayer. Wien, 2006. 131-140.; *Stadtparks in der Österreichischen Monarchie 1765-1918. Studien zur bürgerlichen Entwicklung des urbanen Grüns in Österreich, Ungarn, Kroatien, Slowenien und Krakau*. Hrsg. Géza Hajós. Wien-Köln-Weimar, 2007.; Wiederaufführung von „Barockparterres“ in den historischen Barockgärten Österreichs. *Barockberichte*, 2007. No 46/47. 96-104.; The Franzensburg and the Habsburg in the Park at Laxenburg near Vienna as the site of Legitimation of the Austrian Empire around 1800. *Das Haus Habsburg und die Gartenkunst. Die Gartenkunst*, 20. 2008. 57-66.; Die Kunstgeschichte und die Gärten bis zum I. Weltkrieg (mit einem kurzen Ausblick in die jüngste Vergangenheit). „Ez világ, mint egy kert...“ *Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére*. Szerk. Bubryák Orsolya. Budapest,

12. Hajós Géza utolsó könyve az ausztriai történeti kertek „védtelenségéről”, 2018

2010. 321-336.; *Gartendenkmalpflege zwischen Konservieren und Restaurieren*. Kunst-Geschichte-Garten-Denkmal. Hrsg. Géza Hajós, Joachim Wolschke-Bulmahn. München, 2011. 43-76.; Denkmalschutz, Gartendenkmalpflege, jüdische Friedhöfe. *Jüdische Friedhöfe - Kultstätte, Erinnerungsort, Denkmal*. Hrsg. Claudia Theune, Tina Walzer. Wien-Köln-Weimar, 2011. 109-130.; Max Dvořák und die Heimatschutzbewegung. *Ars*, 44. 2011. 68-91.; Max Dvořák und die Idee des Ortsbildschutzes durch die Rettung der „Heimat“ in Österreich. *Die Gartenkunst*, 24. 2012. 123-129.; Jean F. Trehet und Johann Georg Hätzl. Französische Parterre-Kunst in den Barockgärten der Habsburger Monarchie um 1700. *ÖZKD*, 47. 2013. 130-155.; Der „Englische“ Lustgarten in Damtschach - eine Landschaftsverschönerung im Biedermeier. *Einfacher Luxus - Kunst, Natur und Arbeit in Schloss Damtschach*. Hrsg. Brigitte Orsini-Rosenberg. Wien, 2014. 115-147.; Der kaiserliche Spaliermacher und Garteningenieur Jean F. Trehet (1654-1740) ab 1686 in Wien. *Die Gartenkunst*, 26. 2014. 287-311.; *Die historischen Gärten in Österreich: ohne zeitgemäße Denkmalpflege?* Wien, [2018.]

HAJÓS GÉZÁRÓL SZÓLÓ MÉLTATÁSOK

Alföldy Gábor: Zádor Anna szellemében - az ausztriai történeti kertekért. Interjú Hajós Géza művészettörténésszel, az osztrák történeti kertek főkonzervátorával. *Műemlékvédelem*, 48. 2004. 248-252.; Eva Berger - Anette Freytag: Géza Hajós zum 65. Geburtstag. *Géza Hajós zum 65. Geburtstag*. Der Gartenkuns, 19. 2007. 241-242.; Eva Berger: Für Géza Hajós zum 70. Geburtstag. *Historische Gärten*, 18, 2012, 2. 31-33.; Klaus Henning von Krosigk: Ansprache aus Anlass der Verleihung des Friedrich Ludwig von Sckell-Ringes an Univ. Prof. Dr. Géza Hajós in der Bayerische Akademie der Schönen Künste zu München am 14. Juni 2012, Präsident der Deutschen Gesellschaft für Gartenkunst und Gartenkultur. *Historische Gärten*, 18, 2012, 2. 34-38.; Eva Berger: Zum Geburtstag von Géza Hajós. *Historisch Gärten*, 23, 2017, 2. 43.; Andreas Lajne: Géza Hajós zum 70. Geburtstag. *ÖZKD*, 66. 2012. 214.; Eva Berger: Géza Hajós (1942-2019) *Anthos*, 2. 2019. 65.; Eva Berger: Zum Tode Géza Hajós. *Stadt+Grün* 2019, 4. 60.; Alföldy Gábor: Elhunyt Hajós Géza művészettörténész, az osztrák történeti kertek főkonzervátora (1942-2019). *ICOMOS Híradó*, 2019. április; Alföldy Gábor: Hajós Géza (1942-2019) *Ars Hungarica*, 45. 2019. 4. 527-528.; Karl Schütz: Nachruf Géza Hajós (kézirat). Eva Berger: Géza Hajós 1942 to 12 February 2019. *ICOMOS IFLA ISCCCL Commemoration* (digitális dokumentum); Mark Laird: Remembering Géza Hajós (1942-2019) and reflecting on garden conservations. *Garden History*, 47. 2019. 277-282.; Paul Mahringer: In Memoriam Dr. Géza Hajós (1942-2019). *ÖZKD*, 73. 2019. 148-149.